Mitteilungen der Ukrainischen Gesellschaft
der Wissenschaften in Kiew.

ЗАПИСКИ
Українського Наукового Товариства
В КИЇВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:
Мих. Грушевський, Вол. Перетц,
Мик. Василенко.

Книга VIII.

Tadeusz Lehr

КИЇВ.—1911.
З друкарні І. Чоколова, Фундуклеївська, 22.

ЗМІСТ VIII КНИГИ.

Стор.

1. **Микола Стадник:** Гадяцька унїя (докінченнє). 5

2. **Олексїй Новицький:** Служебник святительський р. 1665. Мінятюри і орнаменти (з 4 образками). 40

3) **Іван Франко:** Молитва за ворогів. 53

4. **П. Кулїш:** Украйнофиламъ, недрукована статя з передмовою **Ореста Левицького**. 62

5. **Микола Стасюк:** Економічні відносини Украïни до Великоросії і Польщі. (Докінченнє буде) 86

6. **Константин Михальчук і Евген Тимченко:** Програма до збирання діалектичних одмін (докінченнє). 113

INHALT DES VIII BANDES.

Ss.

1. **Nikolaus Stadnyk:** Union von Hadjač (Schluss). . . . 5

2. **Alexius Novyćkyj:** Bischöfliches Messbuch aus den j. 1665. Miniatüren und Ornamente (mit vier abbildungen). 40

3. **Ivan Franko:** Ein Gebet fur Feinde. 53

4. **P. Kulis:** An die Ukrainophilen. Ein bisher nicht gedruckter Artikel mit Vorwort von **Orest Levyćkyj.** 62

5. **Nikolaus Stasjuk:** Wirtschaftliche Beziehungen Ukraina's zu Russland und Polen. (Schluss folgt) 86

6. Programm einer Sammlung der dialektologischen Eigentümlichkeiten der ukrainischen Sprache von **Konstantin Mychalcuk** und **Eugen Tymcenko** (Schluss). 113

Гадяцька унія.

Написав **Микола Стадник.**

II. Гадяцька угода.

Так станули ми перед доконаним фактом договору в таборі під Гадячем. Та мусимо знати, що сей договір міг мати законне значінє тілько тодї, коли на се схотїв би згодити ся польський сойм.

І не було такої великої певности, що сойм потвердить умову Беньовського з козаками і що вона війде в житє, бо нераз лучало ся в історії, що гетмани польські укладали угоди з козаками, а як небезпека минула, сойм їх не признавав. Навіть се лежало в традиції польської полїтики, як от се в сїм часї з обіцянкою корони польскої цареви [1]). Се була девіза: обіцяти, а як прийде слушний час, заломити руки і сказати: „щож можемо зробити, сойм не хоче!“

А договір під Гадячем укладав ся на тій підставі, що лише король і його дорадники свято прирікали додержати сього, що Беньовський постановить з козаками. Та вплив короля був тодї дуже слабкий. І коли би положенє Річи Посполитої було відраднїйше, то можна сміло сказати, що шляхоцький сойм у Варшаві відкинув би був цїлу угоду. Та хиткість щастя у війнї зі Шведами, непевність виглядів на будуче з Москвою, а сим можливість повної втрати Украïни привели до того, що сойм в кінцї ухвалив сю уго-

[1]) Walewski. H. W. P.

ду, хоч і з деякими змінами. Бо треба зазначити, що хоч Бєньовскому удало ся склеїти пункти угоди з козаками, то одначе нїхто з того не був вдоволений, анї Польща, анї козацтво. Козаки не могли добити ся деяких постулятів, які потім, як побачимо далї, представили на самім соймі у Варшавї; а польський сойм взагалї не був задоволений з самої угоди—що взагалї треба було годити ся з бунтівниками, хоч угода була в інтересї Польщі і Бєньовський зручно втягнув в пункти найважнїйші постанови для польського панства на Українї.

Та о що головно розбивала ся та угода ще перед соймом—се була унїя. Польські посли, згідно з даною їм тайною інструкцією укладаючи договір, мали противити ся всїма силами знесеню унії, а домагати ся, щоб сю справу полишено загальному з'їздови духовних, який мав би бути скликаний з волї короля і Річи Посполитої; не мали приставати на те, щоб звернути неунїятам загарбані маєтки, а тільки в примусовім положеню згодити ся на віддане сих дібр, які без усякого сумнїву по закону їм би належали ся, а в разї якогобудь сумнїву полишати справу судови. Так от усяким проволїканєм хотїли Поляки зискати на часї, а се вийшло би лише на користь унїятам [1]).

Одначе унїя була так ненависна козакам, що польські посли таки мусїли в сїм пунктї поступити ся і сей пункт втягнено в угоду. Але король головно через сї постанови що до унії не міг згодити ся з нею і чи сам чи може й під пресією дорадників на початку 1659 р. висилає Перетятковича до Виговського зі зміненими пунктаціями; але се зосталo ся тодї без нїяких наслїдків [2]).

Вкінцї 17 цьвітня 1659 скликано сойм [3]). Тут багато почали нарікати на Бєньовського за угоду: вимагали, щоб сам Бєньовський їхав на Україну і добив ся зміни деяких основних пунктів, головно що до унії. Одначе Бєньовський не схотїв, бо уважав, що се булоб даремно, бо козаки за нїщо не відступили б від знесеня унії і від повертаня ма-

---

[1]) Костомарів, Гетманство Виговського.
[2]) Записка Перетятковича у Карачевського ор. с. ст. 47.
[3]) Vol. legum IV. 272.

єтків православним. Тодї сойм змінив сам сї постанови про унію і післав ще раз Перетятковича. А щоби задобрити Виговського, післано йому заразом грамоту на воєводство київське. 12 цьвітня вибрав ся Перетяткович і по двох тижнях прибув до Чигирина.

Та скрутно було тодї на Українї Виговському, а сї крутанини, зміни і переміни раз уложеної і заприсяженої угоди серед презирливого ставленя козацтва до неї могли захитати позіцію і найпевнїйшого себе володаря. Тож не диво, що Виговський привитав Перетятковича з його змінами такими словами: „Ти з моєю смертю приїхав“. А Ковалевський, —котрий послував до короля по уложенім договорі, так відізвав ся: „Пане брате, з унїєю ти приїхав, не відаю, як то буде“.

На другий день скликав Виговський раду. Як довідали ся полковники, про що річ, так в один голос підняли: „Заприсягли ми з обох сторін, і нї сїло, нї пало, а вже й одміняти“. Не хотїли й чути про нїякі зміни в сїй справі... На третїй день скликано знова раду, Виговський складав булаву, та її не принято, і він добив ся того, що рада пішла йому на руку остільки, що постановлено, „щоб унії не було лише у Чигиринї, Переяславлю, Корсуни, Білій Церквї [1]).

Виговський відсилаючи змінену угоду 6 мая писав королеви, що зробив, що лише зміг [2]).

Мусимо здивувати ся, коли бачимо, що сойм все таки ухвалив угоду в первісній редакції, себто, що унїю зношено загально. Чи може посольство козацьке у Варшавї як небудь вплинуло на се—бо посли козацькі досить рішучо домагали ся в своїм письмі на соймі, щоби єзуїти і унїяти повернули православним неправно загарбані церкви і монастирі, а также домогали, ся щоб єзуїтів не було в вел. князівстві Руським [3]). А може й сам сойм признав рацію виводам Бєньовського, що тепер не час відміняти гадяцький договір, лекше буде його в будучности нарушити і змінити [4]). Се дуже правдоподібно супроти виразних заяв в сїм дусї самого

[1]) Записка Перетятковича у Карачевського с. 47.
[2]) Памятники III. ст. 330.
[3]) Памят. III. ст. 316 і далї.
[4]) Пор. В. Карачевського ор. с. с. 47.

Бєньовського на соймі. Він боронив угоди супроти гострого ставленя проти неї великої части сойму, бо буднючність давньої могучої Польщі не опускала послів і тепер, як сю могучість розторощено на всї боки. Сойм дорікав, як можна було взагалї робити угоду з Україною, своєю підвладною провінцією, і давати їй автономичні права князївства Руського, як можна було допустити там до скасованя унії, і як можна козаків допустити до шляхоцтва польського і наповнити через се хлопством сенат і Річ Посполиту. Але Бєньовський яко правдивий дипльомат і полїтик заткав уста всїм поясненями, що тепер треба конче поступити ся, а укоськавши розпутане козацтво в відповіднім часї потім можна буде взяти назад дані права.

Бєньовський говорив: „Жадаю, щоби не відмовляти козакам сього, що вже конче треба,—аби не доводити їх до роспуки. Козаки не такі великі апостоли, щоби за віру благочестиву воювали, зносячи унїю. На той час треба було позволити їм все, поки їх не притягнено до злуки з Річю Посполитою; але тепер, як уже получили ся з нашою вітчиною, коли їм повернено свободу віри і забрані від церквей добра на Українї від унїятів, то проголосимо, що козакам вільно вірити по давньому, не заборонюючи одначе, хто схоче, бути унїятом,—і унїя позістане в цїлости.

„Що до віддїленя Руси в осібну провінцію, то козаки не будуть дуже заходити ся, щоб се утримати, і з часом се піде легко: ті, що претендують, помруть, а наслїдники не потраплять сього домагати ся.

„А що до шляхоцтва і урядів, а навіть почестий сенаторських—не належить відмовляти козакам. А чим же Річ Посполита заохотить їх до себе і яку нагороду обдумає за злуку України з Річю Посполитою?“ І тут пригадуючи, що всї походять від Адама, зганьбив він неславних синів славних батьків—їх боязкість, їх нїкчемність, що самі за гроші продають і клейноди шляхоцькі, гідности сенаторські і інші уряди“ [1]).

Так думав про святість присяги, даної на додержанє угоди, представник угоди з польского боку. Правда сим

---

[1]) Kochowski Climacter. II. см. 390—395. Raczyński II. 26—29.

разом Україна, й широкі маси перші розірвали сей новий союз з Польщею. Але план начеркнений Бєньовським і прийнятим соймом через те не престає бути незвичайно важним і характеристичним документом польскої угодової політики.

Про се відали і Поляки і козаки, і тільки силою сподівали ся перевести в житє свої комбінації—але її не мали, тож вони й упали.

Мова Бєньовського зробила своє, сойм згодив ся перевести гадяцький договір в закон [1]). Принято послів козацьких, щось 200, і від їх імени мав Ю. Немирич промову, повну славословя для Польщі [2]). По сім пішло вже по своїй дорозі гладко.

10 червня 1659 р. король Ян Казимір зложив присягу іменем своїм і своїх наступників в присутности сенату і соймової палати і козацьких послів на вірне заховане умов гадяцької угоди... Коли б нарушено умову, український народ був би звільнений від додержаня вірности і послуху. На те саме присягали потім примас, архієпископ ґнєзненський Вацлав Лещинский, іменем духовенства Корони, а епископ виленський Ян Завіша іменем духовенства В. Кн. Литовського. Присягли далї гетмани коронні Станїслав Потоцкий і Юрий Любомірский, і гетман В. Кн. Литовського Павло Сапіга. По них зложили присягу канцлєри коронні—Микола Пражмовский, канцлєр великий, і Богуслав Лещиньский, підканцлєр; Криштоф Пац, канцлєр великий литовський, і Олександр Нарушевич, підканцлєр. Потім Ян Ґнїньский, маршалок палати посольської, зложив присягу іменем кола посольського і цїлого стану шляхоцького зі всїх воєводств Корони польської і в. кн. Литовського і провинцій, які до них належать. На самім кінцї заприсягли сю угоду і посли козацькі—по двох сотників з кождого полку з обозним Тимошем Носачом на чолї [3])—зложили вони присягу іменем гетмана Виговського і його наступників, іменем

---

[1]) Зазначую, що хоча головно говорено про зміну що до унії, то як побачимо, при спеціяльнім аналїзуванню угоди—в дечім змінено і і иньші пункти.

[2]) Kochowski. Ibid.

[3]) Всїх їх було 370—підписаних.

осавулів, судїв, полковників, сотників, атаманів і цїлого війска запорожського на вірність королеви: що будуть вибирати королїв разом з Річю Посполитою, і прирікли, що сю присягу повторить поред комісарами вся чернь і старшина козацька. Як би нарушено сю угоду, тратять вони всї признані їм права і привилеї [1]).

Так сойм у Варшаві приняв і остаточно ухвалив угоду, і пунктациї договору з під Гадяча стали законом, обовязуючим Річ Посполиту і козацтво [2]). І от ся угода має досить наглядне загальне значінє для оцїнки українсько-польських відносин і може дати нам вірний образ сього, як тодїшне суспільство шляхецько-польське становило ся до прав українського народа, і на яке правно-полїтичне становище України годила ся Польща, хоч що правда майже примусово.

Та цїкаво було би нам наперед знати, яких правно-державних прав і ґарантій домагали ся Виговський зі старшиною козацькою для України в засадї, а що зискали через остаточну тзв. угоду гадяцьку. Важно було б, колиб ми могли мати якусь певну звістку, на яких умовах Тетеря укладав угоду і на які король і його дорадники годили ся лїтом 1658 р. В сих пертрактаціях найяснїйше могли виступити полїтичні ідеали і думки І. Виговського і старшини козацької. Одначе про се якихось приватних анї урядових вісток досї не маємо.

Отже лишаєть ся нам сам списаний і підписаний договір у таборі під Гадячем, який мусить служити висловом порозуміня Тетері з королем у Варшаві.

Сей же договір лишаєть ся одиноким висловом полїтичної думки козацтва... Треба його лише доповнити сим, чого Бєньовський за нїщо не міг приняти до угоди, і чого не ухвалено, а чого посли козацькі ще раз у Варшаві домагали ся у своїм письмі,—а було там домаганє прилученя усїх руських земель до автономної України, яко В. Князївства Руського. [3])

---

1) Vol legum IV ст. 305—7.

2) Vol. legum IV ст. 297—301.

3) Памятники III ст. 315—328, Egzekucya pact hadiackich. В сїм своїм письмі посли ставили багато ріжних постулятів, які або були вже втягнені в договор, а тут лише для більшого задокументованя їх сфор-

Через се постараємо ся саму угоду—ухвалену і уміщену в конституциї соймовій—при її розборі далї доповнити сими бажанями козацькими, по більшій части не сповненими в Варшаві,—аби через се цїлість постулятів козацьких вийшла в усїй своїй повнотї. А до сього дають нам ще можність два оріґінали списаної гадяцької умови, які зберігаються тепер в бібліотеці Чарторийських у Кракові, ркп. ч. 402 (на ст. 281—292 і ст. 293—308, див. додаток). Се, вправдї, два автентичні оріґінали угоди підписані власною рукою Виговського, одначе здаєть ся, що се вже будуть оріґінали зі справлюваними пунктаціями—відповідно до бажань Річи Посполитої... А то для того, що підписані лише самим Виговським, а прецїнь первісні оріґінали мусїли підписати і комісарі польські, як се бачимо у Vol. legum, а по друге—вже находимо там, в тих двох копіях, деяки зміни: дещо пропущено, дещо змінено, особливо що до унії, урядів, числа війська запорожського. Другий оріґінал вже майже цїлковито зближаєть ся до тексту Vol. legum, але в ухваленім текстї соймовім викинено ще речене, де говориться про можливу приязнь гетмана з царем: його викинено, мабуть, самовільно [1]).

Так от сї документи послужать підставою нашого розгляду полїтичних відносин України в злуцї з Польщею в тзв. гадяцькій угодї — і на основі їх будемо оцїнювати полїтичну ідею творців польсько-українськоґ згоди.

Угода ся забезпечувала права України, які нормували: по 1) правно-полїтичне становище України, 2) внутрішнїй її устрій, 3) віру, 4) освіту, 5) иньші справи підряднїйшої ваги.

Починаємо з першого. Правно-полїтичне становище України зазначало ся в її відносинах до Річи Посполитої і до сусїднїх держав. Що до відносин до Польщі, то угода постановляла, що три воєводства—Київське, Брацлавське і Чернигівське (себто більше третини земель укра-

муловало ще раз, або були се особисті бажаня козацькі, з яких богато сповнено, але вони тут не мають ваги для оцїнки угоди яко полїтичного акту.

[1]) В Актах, т. IV, є ще текст угоди, але се переклад з польського рівнозначний з Vol. legum; рівнож і у Єрлича, т. II. ст. 17—31.

їнських) становлять Велике Князївство Руське як рівнорядний третїй чинник державний і лучать ся на підставі рівних із рівними і вільних із вільними з Короною і Великим Князївством Литовським. На чолї тих трьох державних орґанїзмів, яко одної і нероздїльної Річи Посполитої стояв король. Так в офіціяльнім текстї. Посольство козацьке, вислане на сойм у Варшаві 1659 в письмі своїм домагало ся розширеня В. Кн. Руського через прилученє решти земель руських, себто воеводств Руського, Волинського і Подільського, але сього не сповнено. Далї треба зазначити тут, що в угодї виразно не сказано, що творить ся Велике Князївство Руське як якийсь осібний автономічний орґанїзм, а лише раз на кінцї говорить ся про се („у W. Hetman X. Ruskiego), зрештою всюди називають ся по назві всї три воєводства, складаючи В. К. Руське. Певне, що се було постановлено, бо де інде, і в соймі і козаки в своїм письмі на сойм про се говорять як про щось певне. Підношу се одначе яко незугарність стилїзації, що треба шукати поміж стрічками те, що повинно стояти на першім місцї. Коховський як першу точку зазначує: „Primo Ducatus Russiae ad instar Lithuaniae... Чи малаж би первісна стилїзація через пізнїйші модифікації дещо потерпіти?

Що до становища в. кн. Руського на зверх постановляло ся: забороняють ся в. кн. Руському всякі зносини з чужими сусїдськими державами, а всї посольства мають відсилати ся до короля. Проти кождого ворога лучать ся разом всї три народи (себто Україна, Польща і Литва); війска запорожські стоять тодї під командою гетмана Вел. Кн. Руського. Коли б прийшло до угоди Польщі з Москвою, то вел. кн. Руське задержує своє правне становище, заґварантоване теперешньою гадяцькою угодою [1]).

Що до війни з Москвою, то козаки тільки тодї були обовязані воювати з нею, колиб вона не хотїла звернути Річи-Посполитій загарбаних провинцій і йшла війною на неї. Але се було зайве застережене, бо заздалегідь можна було бачити, що Москва не попустить сього і козаки так

---

1) „Indemnitas reputacyi i terazniejszego postanowenia Wiel. Hetmanowi y wojsku Zaporow. precaveri".

чи сяк мусять виступити проти Москви.—В нашім першім оріґіналї сеї угоди з бібліотеки Чарторийських було застережене навіть, що козаки не воюватимуть з царем, але в другій копії і ухваленій угоді сього вже немає. В першім тексті постановляло ся: „Z Carem I. Mcią Moskiewskim iesliby przyszlo I. K. M-sci y Stanom Koronnym y W. X. Litemu bellum offensivum podnosić, woyska zaporoskie do takiej woyny necesitowane nie będa“. Се вичеркнено, значить ся й тодї також мусїла б Україна воювати.

Внутрішнїй лад загально державний В. Кн. Руського операєть ся на таких постановах: на чолї в. князївства стоїть свобідно вибраний на цїле своє житє гетман військ Руських, себто військ козацьких і платних затяжцїв; гетмана затверджав на гетманстві король із чотирьох елєктів, вибраних станами воєводств Київського, Брацлавського і Чернигівського. Що до сих станів (status), то треба за них уважати в цїлости козацтво і шляхту, яко вільні стани; духовенство не брало участи в виборах козацьких, а так само міщанство, а селянство яко несвобідне було виключене (треба мати на увазї се, що угода годила ся тілько на 30000 (60000) війска козацького, то й решта черни могла бути виключена від виборів).

На перший раз мав Виговський одержати гетманьску булаву Вел. Кн. Руського. Гетман був першим сенатором В. Кн. Руського і вільний був від резиденциї при боку короля [1]). А хоча постановляла ся виборність гетмана, то полишала ся й фіртка дїдичности в родинї Виговського: „nie oddaliac od tego wrzędu rodzoną Wielm. Hetmana Ruskiego bracią“. Гетман мав власть судову і мав виконувати її над усїм лицарством на Українї і цїлого В. Кн. Руського.

Побіч сеї верховної власти в Вел. Кн. Руськім стали инші державні уряди надворні і адмінїстраційні, як канцлєри, маршалки, підскарбій і тпд. инші уряди як у Вел. Кн. Литовськім і Коронї. А сї найвисші уряди так само як і там мали гідність сенаторську. Номинація мала таки, здає ся, залежати від короля.

---

[1]) До булави гетманської мало належати чигиринське староство,

Присягу складали сї урядники на основі формули присяги урядників коронних, і се важне з уваги на сю основну тенденцію зробити уряди залежними від Польщі, хоч і мали вони підлягати верховній власти В. Кн. Руського. Бачимо, що потверджуване їх на урядї було застережене початково королеви „qui omnes officiales relig. grecae ex nobilitatę Palatinat. Kyoviensis aut Braslaviensis more solito electi a rege per privilegium confirmabuntur"; потім посольство козацьке у своїм письмі домагало ся зміни: „O nominatię wrzędów WXR. wedle asekuracyi Ś. P. Comisarzów prosi I. M. Hetman". Але се зручно поминено або й викинено.

В справі, хто міг доходити до тих урядів сенаторських постановлено: у воєводстві Київськім признано, що лише православна шляхта могла займати сї уряди сенаторські, але полишено фіртку, щоб згодом могла й шляхта обряду латинського recte Поляки занимати сї уряди. В двох иньших воєводствах Чернигівськім і Брацлавськім поставлено справу так, що по черзї—альтернативою, мають бути іменовані—раз сенатор православний, а по нїм сенатор релїґії римської.

В копії списаної гадяцької угоди—з бібліотеки Чарторийських № 402 виразно ґварантовано уряди сенаторські у всїх 3 воєв. В. Кн. Руського шляхтї православній; в II-ій копії также сї права ґварантовано шляхтї православній лише у воєв. Київськім; а вже в Vol. legum змінено—як подали ми—в користь шляхти обряду латинського—у всїх трьох воєводствах В. Кн. Руського. Що ся справа іменованя урядників була важна вже тодї, видно з сього, як посли рішучо обставали на соймі в своїм памятнім письмі – що „wszelkiej wrzędy po calej Rusi nietylko dignitates senatorskie ale i urzędy generalne narodu ruskiego iako i particularne po woiewodztwach, starostwa y dzierzawy ludziom tylko religii greckiej nunc et in posterius mają być oddawane (natis et bene possessionatis), а навіть подавали проєкт, як се маєть ся стати, а то: primae vacantiae w Koronie aby I. M. Panom. dzierzawcom na Rusi rel. rzymskiej oddawane byli, aby co prędziej do posesyi przychodzili y dobr Rzp. „rel. greckij na Rusi ludzie". „Peczetarze W. X. Ruskiego mają być zawsze ritus graeci nie unici"[1]). Всї сї уряди могли займа-

[1]) Памятники II с. 315 і далї.

ти лише люди доброї кондиції „natis et bene possessionatis“. І люде, які доси занимали сї уряди, зіставали ся на них далї, „salvo iure terazneszych possessorów“ [1]).

Далї угода означала круг дїланя сих урядів, що обіймав всї справи духовні і сьвітські у В. Кн. Руськім (себто 3 воєводствах), декрети соймові і надворні тогож князївства, а далї також справи духовні з решти земель руських, себто воєводств Руського, Волинського і суди міст королївських у В. Кн. Руськім.

Сього круга дїланя ще раз домагали ся козаки на соймі: „Pieczetarze W.X.R. mają... pieczętować tak w Koronie iako i w W.X.R. beneficia wszystkie ritus graeci nieunitos, a w woj. Kijowskim, Braclawskim i Czernihowskim tak duchowne iak sweckie i miast sądy im należeć mają“,—а „beneficia y urzędy bez intercessyi I. M. Hetmana W. Zap. na Rusi uproszone prosi aby byly skasowane. Се і ухвалено. Таким чином всякі подаваня повисших урядів і бенефіцій в згаданих руських землях застережено в угодї виключно канцелярії В. Кн. Руського. Коли б одначе, сказано в угодї, канцелярія коронна або литовська важила ся видати подібний привілей без відома гетмана, то він не може мати значіня, а навіть і ще така видача карає ся 10,000 кіп литовських. Але сенаторські уряди — печатарів, маршалків, підскарбничих В. Кн. Руського потверджує таки сам король.

Найвищу власть судівництва В. Кн. Руського становив найвисший трибунал, який мав остаточно порішати всякі справи як цивільні так і кримінальні.

Найвисша власть законодатна для В. Кн. Руського творила ся в осібнім його соймі, до котрого депутатів мали вибирати вільні стани.

В угодї було ухвалено скликати сей сойм для В. Кн. Руського зараз по скінченю варшавського сойму осібним королївським унїверсалом. Сей унїверсал мав певне принести заразом органїзацію сього сойму В. Кн. Р., який мав заняти ся спеціальними справами В. Кн. Руського, а всї иньші справи загально державні Річи Посп. рішали ся на соймі у Варшаві, куди і В. Кн. Р. висилати мало своїх де-

[1]) Посли домагали ся того, а саме, щоби полковників не рушано (Памят. l. s.).

путатів. В угоді виразно ще зауважаєть ся ся, щоби маршалки та канцлєри не печаткували неприхильних Річи Посполитій конституцій, декретів соймових і т. д. А місце сойму: „Comitia pro Ducatu Russiae Leopoli aut Luceoriae (Луцьку) celebrabuntur"—як пише Коховский.

В. Кн. Руське мало мати власний скарб, куди б ішли податки, ухвалені на соймі В. Кн. Руського, а потрібні на утримане військ затяжних у В. Кн. Руськім і його адміністрації.

В. Кн. Руське дістало право битя власної монети, але з портретом короля. Має власне військо запорожське з 30,000 козаків і 10,000 затяжного під рукою гетмана. Але що до сеї точки, що здаєть ся наступила пізнїйша зміна—може на самім соймі. В І оріґіналї угоди в Музеї Чарторийських стоїть: „Wojska Zaporozskiego lidzba 60000 (й стільки домогали ся козаки на соймі) być ma wedlug starodawnych wolnosci pod władzą Hetmana Ruskiego. A cokolwiek pienieznego woiska będzie na Rusi, to pod władzą tegoż Hetmana zostawac ma". А в ІІ вже написано так як ухвалелено у Vol. legum: 3000 і 10000 наємного. — Zaciegowe ma otrzymywać się z podatków na sejmie W. X R. uchwalonych", а на іншім місцї, що і „z dóbr królewskych i duchownych w pomienionich wojewodztwach za ordynansem tegoż Hetmana Ruskiego chleb wybierać będa". Далї належить зазначити, що не вільно було Річи Посполитій до В. К. Руського впроваджувати жадних військ анї коронних анї литовських анї чужостороннїх, тільки в разї нападу ворожого на В. Кн. Руське. Тодї військова поміч Польщі йшла б під верховну владу гетмана. Але не вільно було й гетманови спроваджувати собі чужих військ.

Так загально нормувала угода лад державно-адмінїстраційний,—а не менш ясно нормувала і відносини суспільні, приспособляючи сей лад на Украіні до суспільного ладу в самій Польщі. Угода санкціонувала виразно сей фактичний лад в суспільности, який запанував був тодї на Украіні, а то—що козацтву признано тепер в угодї законно привілеґіоване становище, але такіж самі давні права вертали ся вигнаній шляхтї польській, якій запевнено поворот до своїх дібр на Украіну. Простий люд мовчки позбавлено всяких прав полїтичних і людських.

Суспільний лад: козакам як людям лицарським потверджали ся всї їх давнї королївські привилеї, звільнено їх від усїх податків і тягарів державних (навіть від цла і мита в цїлій Річи Посполитій [1]). Полишено їм цїлковиту свободу в вироблюванню напитків, заґарантовано їх права польованя і ловленя риб і всякі иньші пожитки. Підлягали вони лише під владу гетмана. Суди, старости, державцї, пани і намісники не мали права над козаками виконувати нїякої юрисдікції.

Крім сього стану козацького творив ся другий стан—шляхоцький через нобілїтацію по 100 козаків з кождого полку—котрих предложить гетман. Дано право вертати ся вигнаній шляхтї до її маєтностей на Україну, так само ченцям і духовним, повертаючи їм їх давні права. Одначе через се заворушив ся б люд, колиб схотїли вертати його в його подданські обовязки, тож в угодї рішено, що повертатиме шляхта за осібним унїверсалом короля і гетмана. Порівняти ще до сього слова Коховского, що шляхта мала повертати pauco comitatu nec nisi qui ministerium redoleat.

Міщан православних зрівнювано в цїлій Річи Посполитій в правах і вільностях з міщанством католицьким і ґарантовано їм свобідний приступ до всяких урядів [2]).

Далї нормовано угодою справу релїґійну. Була се найдражливійша справа від давна і була одним з рішучих моментів польсько-українських вій. Визнаване релїґії грецької було заразом ознакою української національности, тому признаєть ся в угодї „religii gr. wolne uzywanie swego nabożeństwa, poki język narodu Ruskiego zasięga“. Тож і висунено її на перше місце, хоч Польща старала ся се питанє,—особливо справу унії, як ми бачили—полишити поза сею угодою. Під натиском козаків постановлено в угодї, що релїґії грецькій православній повертають ся давнї її права в усїх частях Річи Посполитої—Коронї, В. кн. Литовськім

---

1) Сї привилеї запевнені військови Запорожському—козакам, і годї мати тверду певність і ясно вирозуміти, чи з сих привилеїв мали користати і сї, що не були би втягнені до реєстру. Здаєть ся, що так, бо козацьке посольство сильно домогало ся тих прав „в комісиї списаних“ і для черни.

2) У Коховского подано, що Жидам запевнено вільний поворот на Україну.

і В. Кн. Руськім. Дано право свобідного публичного уживаня свого богослуженя і то всюди: в церквах, на соймі, у війську, трибуналах, по процесіях, в відвідуваню хорих, погребуваню померших; право свобідно будувати нові церкви, монастирі—і направляти давні. Унію скасовано в цілій Річи Посполитій—в Коронї, Литві і В. Кн. Руськім [1]). Релігії римокатолицькій признано у В. Кн. Руськім свободу визнаваня на рівні з релігією православною. Гарантовано релігії грецькій всї церкви і маєтки від давен давна для неї фундовані, які мали їй признати вибрані комісарі—протягом півроку по зложеню козацькою старшиною публичної присяги на угоду [2]). Посли козацькі ставили сю справу принціпіяльно і домагали ся, аби вибрати комісію з членів-Корони, В. Кн. Литовського і В. Кн. Руського і аби вона віддала до рук православним загарбані єзуїтами і унїятами маєтки церковні і монастирські, себто метрополії, владицтва, архимандрицтва, ігуменства, монастирі, церкви, шпіталї, семінарі в цілій Річи Посполитій—як далеко сягає мова руська і релігія православна так в Коронї які в. кн. Литовськім по містах, місточках і селах, все одно, чи належать до короля чи до дідичних шляхоцьких. Далї вичисляють ся навіть

---

[1]) Як дуже Поляки уважали на стилізацію дражливих питань, найлїпше видно тут. В принціпі згодили ся вони на знесенє унії і в першій редакції угоди ясно сказали: A unie, ktora dotąd Rrptą mieszała, tak się znosi w Koronie y w. x. Lithewskiem, aby kto chce do rzymskiego, a kto chce do greckiego nie unitskiego nabozenstwa powracał" (оріґінал в бібл. Чорторийських № 402). А в другім оріґіналї там же справлено, як стоїть уже в соймовій конституції: „Tey zasie wiary, ktora jest przeciwną wierze greckiey prawosławney y która dissensyą między Rzymskim i Starogreckim narodem mnozy, zaden z duchownego y swieckiego senatorskiego i szlacheckiego stanow cerkwi, monastyrow, funduszow fundowac, erigowac y pomnazac tak w dobrach duchownych iako Igo Kr. Mci y własnych dziedzicnych iakimkolwiek sposobem niema y vigore tey commissiey nie będzie powinien wiecznemi czasy". Так от багато слів, місто короткого „зносить ся", а за се ляконїчно додаєть ся, чого в першім оріґіналї не було: „Romanae zasie fidei w wojewodstwach Kijowskim, Bracławskim, Czernihowskim liberum exercitium conceditur".—Хитрість знаної мови Бєньовського на соймі так і пробиваєть ся в сім стилізованю що до унії.

[2]) Про се й Коховский: unio tolletur ac adempta disunitis bona tum et facultates ecclesiarum graeco Russis restituerentur" (Clim. II).

сї епископства, а то: 1) володимирське, 2) перемиське, 3) холмське, 4) белзке. 5) острожське,—а на Литві—архимандритства: 1) в Полоцку, 2) Смоленску і епископства: 3) у Витебську, 4) мстиславське, 5) чернигівське, 6) пинське, 7) Туровське; крім сього церкви і монастирі загарбані унїятами на землях руських... Се мало відбути ся на конвокації у Брацлаві перед інстиґатором в. кн. Руського, а чого не зробила би ся комісія, то має докінчити сам інстиґатор В. Кн. Руського. А навіть грозили королеви:—„alias... declaruie się wojsko z dóbr na Rusi i W. X. L. nikomu nie postąpi przed uczyneniem dosyć tego". Далї домагали ся „że ojcowie iesuici w wojewodstwach Kijowskim, Bracławskim i Czernihowskim być nie mają" і „katedra biskupia lacińska z Kijowa do Chwastowa przeniesiona". І дїйсно задля сього козацького рішучого домаганя на соймі вибрано комісію, але тільки з членів сенату і кола посольського з Корони і Литви. Вони мали зїхати ся „koronni w Koronie, a litewscy w w. k. L. porozumiawszy się ze sobą o czasie, który wedlug disposycyi komisyi hadiackiej miarkowany być ma, ziebrać mają y dobra cerkiewne pro iure et iustitia iako kómu należą oddawać (Vol. legum. IV. ст. 301).

Духовні—сьвітські як і монахи—підлягають виключно під юрисдікцію свого приналежного душпастиря. Сього домагали ся ще раз козаки в письмі своїм на соймі і тодї ухвалено се, як і те, що духовенство грецьке в добрах королївських і шляхоцьких—в Коронї і у В. кн. Литовськім і Руськім від всякого підданства, податків, робіт увільняєть ся, застерігаючи се, щоби до таких тягарів нїхто їх не потягав, але щоби зависимі були одиноко від своїх душпастирів.

Митрополит київський разом з епископами луцьким, львівським, перемиським, холмським і мстиславським мали засїдати в сенатї на рівно з епископами польськими [1]).

В інтересах осьвіти постановлено: мали повстати дві академії з правами унїверситетськими на взір академії краківської, одна в Київі, а для другої відповідне місце мало бути означене пізнїйше. „А денебудь та академія повстала б, там одначе вже жадні инші школи по вічні часи не по-

[1]) У Коховського: „metropolita cum sex ritus graeci episcopis".

встануть"; „А в Київі всї иньші школи, які там перед сим були, король накаже перенести де инде". Причина сих переносин лежала в інтересах католицької віри, бо постановлено, що в сих заложених академіях не буде жадних сект, анї аріянської, кальвінської анї лютерської; і то так між професорами як і між студентами. Далї вільно було закладати до волї ґімназії, колеґії і иньші школи і пляни науки свобідно установляти. Так само без перешкоди можна було закладати друкарнї і друкувати ріжні книжки, не виключаючи релїґійно-полємічного змісту,—щоб лише без образи королївського маєстату.

І тут навіть, в постановах що до осьвіти, бачимо, як Польща старала ся головний напрям осьвіти приспособити до тої середної точки інтересу католицької Польщі.

Поза сими справами принціпіальной ваги для в. кн. Руського яко державного орґанїзму—втягнено в угоду справи підряднїйшої ваги, які одначе важні були, коли переходило ся з стану воєнного до мирового полагодженя. Тут вичислимо: 1) оголошенє загальної амнестиї; 2) зворот сконфіскованих маєтків, земель їх і добра рухомого, готівки грошевої „горожанам Руської землї, що досї стояли при війску запорожськім або шведськім". 2) Касували ся всякі процеси і вироки вже правосильні у всїх судах, себто декрети земські, ґродські і трибунальські з причини наїздів, убійств і шкід підчас внутрішньої ворохобнї—особливо у воєводствах Київськім, Волинськім, Брацлавськім і Чернигівськім. 4) Далї, всї три народи мали старати ся всїми способами, аби навіґація на Чорне море була вільна для Річи Посполитої. 5) Нарештї в апробатї гадяцької умови знесено конституцію з р 1638, що обмежувала права війска запорожського, і всї иньші конституції, суперечні з постановами у сїй угоді [1]).

Так от перейшли ми всї головнїйші постанови гадяцької угоди, як її прийнято на соймі в Варшаві. Додати хиба, що тодї сойм виконав деякі постанови зараз, так от тодї

---

[1]) Vol. legum IV. ст. 301. Знесеня конституції з 1638 р. домагали ся посли на соймі у своїм письмі (Пам. III ст. 315).

всїм майже козацьким послам на сойм понадавав шляхоцтва і маєтки [1]).

Поперед усього висуваєть ся в угоді правно-полїтичний характер угоди... Третина земель руських отримувала титул Великого Князївства Руського, і як третій чинник полїтичний на рівнї з короною і Литвою входила в склад Річи Посполитої під верховною владою дїдичного короля польського. Була то унїя Украіни досить сильна, бо правно вона інкорпорувала ся цїла до Польщі [2]), хоч мала мати, яко вільні з вільними і рівні з рівними, свій сойм і адмінїстрацію.

В порівнанню з підданством Москві була се вигіднїйша позиція з правного погляду. Одначе і тут зміст ґарантій що до самостійности власного державного житя далеко не потягав за собою тих наслїдків, яких треба булоб очікувати. В угодї говорить ся: „A iuż Hetman od tego czasu z woyskiem Zaporożskiem teraz i na potem będece, odstąpiwszy wszelakich postronnich protectiey, więcej się do nich wiązać niema y owszem w wiernosci, Poddaństwie, Posluszeństwie najjasnieyszego Maiestatu Krolewstwa Polskiego y następców Igo także wszystkich Rztey me y mają będzie y będą wiecznemi czasy“.

Вел. Кн. Руське в цїлости входило в сильну державну машину. Воно мало висилати своїх послів у польський сойм у Варшаві і беручи участь у всїх спільних загальних ухвалах воно тратило марку самостійности. Дїяльність власного сойму В. Кн. Руського була би певно зредукована до мінїмальних робіт місцевого характеру... Треба булоб дуже великого полїтичного вишколеня, щоби крок за кроком здо-

---

[1]) В письмі своїм козаки домагали ся: „obożny W. Zap., sędziowe asowulowe, pulkowniki, setnici prosimy aby sowitą nagrodą byli ukontentuwani iako im car Moskiewski obiecywal“,—а далї навіть особисто наведені деякі імена, як Данило, Константин і Теодор Виговські, Юрій Хмельницький, Гуляницький Лїсницький, Немирич і инші, „którzy mają przyczynne listy do I. K. M“. (Пам. III, 315 і далї). І дїйсно се ухвалено, надано маєтки і нобілїтовано козаків (Vol. legum 302—305).

[2]) В угодї часто говорить ся про всї части яко одну цїлість Річи Посполитої; wszystka Rzpta Narodu Polskiego, y W. X. L y Ruskiego y Prowincyi do nich należących restituatur in integrum tak jako byla przed woyną.

бувати для свого сойму що раз ширше поле до самостійного житя у всїх областях державного житя. Сього не можна бачити по творцях угоди, бо вони зводили бій за місця у Варшавськім соймі місто подбати за найширші рами роботи свого власного сойму і в своїм полїтичнім інтересї зрікти ся обсилання варшавського сойму.

Польща і не думала зі свого центрального сойму у Варшаві ухилити ся від впливу на хід державних справ В. Кн. Руського. Через се й не годила ся, аби там урядниками, особливо висшими не могли бути Поляки. Се ті постанови що до номінації на уряди сенаторські.

В сїй самій справі, запевнюючи собі впливи на Русь, старала ся вона за всяку цїну підтримувати католицтво або унїю... І коли боротьба у православного козацтва іде за віру яко таку — проти переслїдуваня,—то для Польщі по сїм релїґійнім містку йде далекосяглий плян загально полїтичної думки і інтересу. У своїм власнім полїтичнім інтересї витворює Польща з козацтва стан шляхоцький і тим будує спільний ґрунт для польсько-шляхоцького державного режіму на всїм просторі Річи Посполитої.

Отже інкорпороване земель українських до Польщі—хоч і з блескотливою назвою В. Кн. Руського—цїлком не може нас приваблювати. В. Кн. Руське, висилаючи послів у центральний сойм варшавський, позбавляло себе сили і розгону до великої будови власної державности у власнім соймі. І тут бачимо, що полїтична думка українських творцїв угоди не сягала далеко. За се Польща вміла свій вплив задержати через такі постанови—як от про урядників, унїю і католицтво, витворене нової верстви шляхоцької і т. д.

Се принціпіальна думка, на якій треба станути, бо йдучи далї, бачимо нїби деякі уступки, які вказували би, що Польща давала В. Кн. Руському змогу самостійного державного розвою.

От по перше гетьман з найвищою властю і юрисдикцією—майже як удїльний князь, без обовязку до резіденції при боцї короля—міг допровадити В. Кн. Руське до незалежности державної. Але маймо се на увазї, що постановляло ся в угодї—а се, що гетьмана іменував король із 4-х елєктів... Скільки при сїм актї було би сервілїзму, скільки підхлїбств і уступок з принціпіального становища. Беньовський, як ба-

чили ми, багато собі обіцював з того. З сього погляду далеко вигіднїйша була умова з Москвою, бо тут цар мусїв потвердити, кого вибрано на радї козацькій.—А далї,—як падала визначність гетьмана, коли йому у соймі у Варшавї визначало ся місце першого сенатора з В. Кн. Руського, значить ся—у Варшавї стояв він на рівнї із иньшими сенаторами.

По друге можна б навести власне військо й монету... Але як мало могло се мати яке небудь значінє... Монета з особою короля польського на нїй що раз вказувала б на залежність від Польщі, а військо зменьшенє—до 30,000 (чи 40,000) могло хиба служити до оборони інтересів державної Польщі, але не можна було з ним думати про визвольний рух Украïни.

Закінчуючи огляд правно-полїтичного становища В. кн. Руського в його внутрішнїм устрою—в відносинах до Польщі скажемо, що Польща добре прикувала В. Кн. Руське до велико-державного воза Польщі, не лишила нї найменьшої области державного житя, де не запевнила би собі вплив в своїм полїтичнім інтересї... Інкорпоруючи В. Кн. Руське до Річи Посполитої зуміла наложити руку свого впливу від гетьмана і адмінїстрациї, аж до суспільного устрою не оминаючи й школи, де забезпечено інтерес католицької Польщі. Можемо сміло сказати, що розвій державного житя у В. Кн. Руськім йшов би шляхом державного житя цїлої Річи Посполитої... на славу її великодержавного престіжу, а Украïна все лишила ся би простою провінцією хоч із титулом В. Кн. Руського.

В своїй полїтиці заграничній В. Кн. Руське не могло водити ся власними інтересами і не мало нїякої свободи рухів. Всякі зносини з постороннїми державами були заборонені. Чи ж се не роля якої будь провінції? Деж тут надїя на витворенє в таких умовах власної державности? Нї! Навіть під Москвою було вільно приймати посольства щоби лише не ворожі Москві. Тільки зносини з султаном були заказані. Польща свідомо творила собі Ostmark, не даючи навіть змоги й надії тим маркґрафам—гетьманам—розширити власними силами свої східнї границї, а навпаки—зобовязувала В. Кн. Руське воювати за неї із Москвою.

Так от В. Кн. Руське—поза назвою—анї в нутрі, анї на зверх не здобувало в сполуцї із Польщею нїчого, що в ле-

ґальнім розвою допровадило би до витвореня незалежної державної самостійности України.

Щож отже обіцювали собі творці угоди? Певне, що вступаючи на угодову дорогу, з початку могли багато собі обіцяти, але де далї, ведені вже до угоди потребою лише плати могли діставати. З розгону тих полїтичних мрій лишив ся певне постулят—злученє усїх земель руських... При фактичнім реалїзованю полїтичних мрій горізонт полїтичної думки цїлковито затемнив ся. За навалою пекучих потреб—унії, титулу правно-державного України, особистих забаганок й блеску—ідеал полїтичної незалежности України приодяг ся в грубу шкіру цїлковитої залежности від Польщі.

Се один бік вартости угоди гадяцької для України яко правно-державного орґанїзму. А другий се та пансько-шляхоцька поволока, яка налягала через сю угоду на українське суспільство... Угода запроваджувала на Українї устрій шляхоцький з піддянством простого люду.

Корінь українського народу—простий нарід—від часу піддання під Москву був лишений на ласку козаків, чи старшини—„дуків", а тепер угодою правно нормувала ся невільнича залежність від старшини козацької і шляхти.

І ся прикмета аристократично-шляхоцько-польська була така антипатична цїлому українському народови, що йому на рівнї з польською шляхтою стала ненависна й цїла козацька старшина, яка вберала ся в блеск польсько-шляхоцького панованя. Старшина гонила тепер головно за маєтками, властю і привилеями, а всякі тягарі старала ся скинути на плечі робучого люду, позбавленого всяких полїтичних прав як у Польщі. Їй треба було, як вже ми то згадували, не незалежности руської держави, а забезпеченя своїх маєтків і привилеїв—хоч би в злуцї із Польщею. Коли й домагали ся урядів виключно для православних, то не зі свідомости інтересу полїтичного бутя українського народу, а тільки з еґоїзму станово-народового, який був так само антипатичний для демократичного українського народа.

Треба мати на увазї, що коли у Польщі шляхта становила ядро цїлої польської державности, то на Українї творили се широкі верстви простого народу. І коли у Польщі верстви людові були забиті у паньщину, то на Українї по вигнаню польської шляхти не було сього суспільного

роздїлу, бо ново вивисшена старщина козацька не могла ще засидїти своїх прав у своїх маєтках і багато люду було вільного та не відріжняло ся багато від бідної козацької черни. В цїлім українськім народї жеврила ідея—ідея можливо найбільшої демократичної рівности й свободи.

Народ український не хотїв і не хоче неволї анї у себе анї для себе. Полїтика Виговського йшла проти волї широких мас—і він мусїв упасти...

З погляду української демократичности мусимо осудити полїтику Виговського—мусимо відкинути навіть власну державність, коли мала бути оперта на аристократичній основі з відібранєм полїтичних прав широким масам простого народа. Отже і з погляду етичного, загально-людського, з почутя нерівности в правах і тягарах усїх верств народа мусимо осудити полїтику Виговського і його угоду, яка лише стримувала би природний розвиток національних сил українських. І се другий бік вартости угоди гадяцької.

З загального погляду глянули ми на вартість постанов сеї угоди, не запускаючи ся в подробицї, яких з рештою й не богато, бо угода ся нормувала злуку загально, а не в деталях. В подробицях ще більше видно неподатливість Польщі, як от у справі повернення загарбаних церков православних і т. д.

Зі становища правно-державного як і суспільного України можемо зачислити сей факт угоди, як її вкінцї ухвалено, до одних із темнїйших пунктів у розвою полїтичної думки на Українї, маючи на увазї будь що будь сильний державний режім Б. Хмельницького перед тим.

III. Доля гадяцької угоди

Те, що ми висловили у критичних увагах про угоду, потверджуєть ся самою долею сеї угоди, яка її спіткала. Угода ся була препарована не на український демократичний народ, тож яко пансько-шляхоцький тїсний для нього убір він його понївечив. За рік й слїду не стало по угодї, а з нею зник й сам творець І. Виговський.

Ми вказали на се загальне суспільне поневоленє широких українських мас в угодї, яке головно було причиною упаду нового угодового курсу з Польщею.

Тепер належало би доповнити сї зверхнї подїї полїтичні, які розвинули ся по проголошеню угоди і остаточно повалили польсько-українську згоду.

Отже по радї під Гадячем рушив Виговський на північ в землї московські, одначе супроти грабіжів Татарів на Українї, а за сим і занепокоєня народу мусїв вертати. Прибув у Чигирин 11 жовтня 1659 [1]).

Повертаючи, аби затерти слїд за собою, пише до царя, що його відносини до Москви в нїчим не змінили ся, що не хотїв йти на Путивль і що вже навіть розпустив війска і Татарів. Цїлу вину свого походу складав на Шереметєва [2])... А далї затриманих послів Пормоїна і Тюлюбаєва відпустив 18 жовтня домів [3]).

Одначе Москва не вважаючи на запевнюваня Виговського в своїй вірности, переконала ся, що він не добре замишляє і дала наказ Ромадановському іти на Украïну. Ромадановський перейшов на Украïну, займив по дорозї багато міст і на зиму станув у Лохвицї. З ним получили ся Запорожцї і часть козаків вірних Москві під наказним гетьманом Безпалим.

Виговський рівнож старав ся протидїлати ріжними способами, розсилаючи унїверзали [4]), а заразом далї зсилаєть ся з Москвою і запевняє про свою льояльність.

Москва рівнож заразом воювала і висилала посольства до гетьмана, а тимчасом згромадила більше військо під проводом А. Трубецкого дня 1 лютого 1659 в Сївску [5]). Перед тим іще вислано Трубецкому указ, щоби старав ся переговорами не допустити до війни, і вислано йому навіть пунктації договору майже рівнозвучні з польськими [6]). Одначе цїлий лютий перейшов на невдалих пертрактаціях [7]). 29 марта

---

[1]) А. IV. 192.
[2]) А. IV. 168—180, 184—5.
[3]) А. IV. 192.
[4]) А. IV. 202.
[5]) А. IV, 220.
[6]) А. IV. 205.
[7]) Для цїлої акції Трубецкого на Украïнї від поч. сїчня до кінця падолиста 1659—найважнїйше джерело його же реляція до Москви в Актах Ю. і З. Р. IV. ст. 219—276.

Трубецкой перейшов границї Украïни і 20 квітня разом із Ромадановським обляг Гуляницького в Конотопі. Облога протягла ся аж до 27 червня, а про Виговського на підмогу анї чутки не було.

А тим часом Виговський чекав Татар і скоро тільки сї прийшли, рушив на північ і 28 червня цїлком розбив війска Трубецкого. Трубецкой мусив уступити ся і 10 червня прибув у Путивль. Виговський задумував йти навіть за ним у московські границї, але понехав похід, бо бояв ся повстаня за собою на Украïнї [1]), а до того й хан покинув його, повертаючи домів, аби боронити свої улуси, що палив Сїрко з наказу Трубецкого [2]). На Украïнї йшов проти Виговського ворожий настрій. Трубецкой розіслав з 4 липня унїверсали по Украïнї і закликав людність до захованя вірности цареви [3]). І дїйсно повстали міста і опозиція проти гетьмана віджила. 7 липня Виговський мусїв вертати на Украïну, а більшу частину війска під начальним проводом Д. Виговського і А. Потоцкого вислав під Київ проти Шереметева [4]). Сам гетьман побив по дорозї збунтовані міста [5]), які супроти великих війск піддавали ся без опору. Одначе Гадяч, який перед роком був свідком нових полїтичних укладів, не хотїв піддати ся і по 3 тижнях безуспішної облоги Виговський мусїв 2 серпня облогу залишати і повернув у Чигирин [6]). Рівнож і Полтави не міг узяти його полковник Каплунський [7]).

Скоро тільки Виговський уступив із Лївобережа, опозиція знову підняла ся сміло. Простий нарід, Сїч, а навіть дехто з полковників дихали огнем ненависти проти Виговського й його полїтики. Zyczyłbym sobie sam—пише А. Потоцкий по причинї виступів Сїрка на Украïнї—pojść przeciw niemu w pole i zatlumić ten ogień, bo pewnie kozacy nie zatlumią, tylko chyba Tatarowie a my“ [8]).

---

[1]) Kochowski, Cl. II. 381.
[2]) Акти VII, 297, 298.
[3]) Акти IV. 239.
[4]) В. Герасимчук. Ів. Виговський і Ю. Хмельницький ст. 5.; (Рукоп. в бібліот. Оссолїнських у Львові ч. 189, ст. 1132—3).
[5]) Пам. III. 333.
[6]) Ак. IV. 244.
[7]) А. VII. 297.
[8]) Пам. III. 338.

Та хоча Виговський мав проти себе неохоту цїлого українського народу, що вважав розпочату війну інтриґою в інтересї гетьмана і старшини і ненависного їм панованя польської шляхти, то одначе гетьман не зважав на се і покладав усї надїї на старшину козацьку і на сили татарські та польські.

В кождім разї стояв він ще досить сильно, бо ще майже цїла Україна (з виїмком деяких міст, що були в руках Москви)—була в руках гетьмана. По містах України стояли його залоги з наємних військ, а під Київом більша армія.

А й Москва не мала відваги вступати на Україну, хоч і бачила ворожий настрій на Українї проти Виговського. Трубецкой і иньші воєводи стали на пограничу, а навіть за наказом царя 16 серпня відсунули ся на північ [1]). Навіть хотїли покінчити переговорами дальшу війну [2]), одначе се вже було неможливо, бо по угодї з Польщею Виговський мав руки звязані, а до дальше сягаючих уступок й Москва не мала охоти.

Так стояли справи 6 серпня, але вже тодї партія москвофільська на Українї позискувала що раз більші сили. Деякі полковники з ріжних мотивів теж схиляли ся в сторону Москви. Перший рішив ся перейти явно на сторону Москви полковник М. Цицюра, аспірант до гетьманської булави і перетяг пять иньших полковників в часї, коли Виговський звернув усю свою увагу на здобутє Київа, як головної опори Москви. 24 серпня Цецюра зложив Москві присягу в Переяславі і так само явно переходять на сторону Москви полковники—нїжинський Золотаренко, чернигівський Силич, київський Іван Якименко [3]), і побивають сторонників Виговського й його військо [4]).

Так на Заднїпровю не стало й слїду по власти Виговського, а на Правобережу так само полковники відступили від гетьмана і почали громадити ся біля Юрія Хмельницького, не переходячи явно в сторону Москви—як от уманський Ханенко, паволоцький Ів. Богун, канївський І. Лизо-

---

[1]) Ак. IV. 245.
[2]) А. VII. 294.
[3]) Акти VII. 311—312.
[4]) А. VII. 312.

губ і білоцерківський Сем. Половець [1]). В кінці серпня мав Виговський проти себе цїлу Україну і всюди заговорили про вибір нового гетьмана. Кандидат був один Юрко Хмельницький. Коло 3 вересня прибув він під Васильків [2]).

Виговський не почуваючи себе безпечним в Чигиринї, удав ся під Котельню до А. Потоцкого [2]). Він задумав скликати чорну раду козацьку й усправедливити себе й свою полїтику та відзискати давнє своє становище. І дїйсно скликано раду 11 вересня під Германівкою [3]). Прибув туди і Ю. Хмельницький з 10,000 Козаками і Виговський під охороною війска А. Потоцкого.

Виговський почав усправедливлювати свою полїтику і вказувати користи, які зискує Україна із злуки з Польщею [5]). Одначе замість співчутя й признаня мало що не заплатив житем за свій виступ—ледви утїк до А. Потоцкого.

І хоча тепер по сїм упадку гетьманської власти Виговського цїла Україна морально признала Юр. Хмельницького за гетьмана, то одначе треба було, аби рада козацька офіціяльно його вибрала і віддала відзнаки гетьманські, які були ще у Виговського...

Отже військо козацьке зпід Білоцеркви, де стануло було, вислало до Виговського жаданнє, щоби видав клейноди. І Виговський дїйсно по нарадї з А. Потоцким згодив ся віддати, але під умовами: що Козаки заприсягнуть вірність і підданство королеви, що шляхта буде допущена до своїх дібр на Українї і що Козаки позволять гетьманисї безпечно вийти з Чигирина. Данило Виговський і Карчевський відвезли булаву. Військо зараз віддало її Юрієви Хмельницькому з бажанями довгого гетьманованя.—Рішили далї позістати ся при королеви і постановлену умову сповнити, тілько що до впровадженя шляхти рішили відкласти се на пізнїйше, що „chyba na sądny dzień będzie“—дадає А. Потоцкий [6]).

---

[1]) Акти VII, 313.
[2]) А. VII. 313.
[3]) Пам. III. 377.
[4]) Памят. III, 377; Акти VII, 307.
[5]) Ак. VII. 307.
[6]) Пам. III. 376—386; докладна реляція Потоцкого; Акти VII, 307—8.

Дійсно, супроти тодішньої ситуації не могло бути инакше, і то не тільки що до сеї справи спеціально, а й що до цілої угоди, яка впала разом з упадком Виговського.

ДОДАТОК

Текст гадяцької угоди з рук. бібл. Чарторийських. Ч. 402 (ст. 281—292) [1]).

W imię Panskie Amen. Ku wleczney pamięci teraz y na potym będącym zawzdy.

Commissia między stanami Korony Polskiey y W^{o} X^{a} Littego z iedney, a wielmoznym Hetmanem y woyskiem Zaporozkim, z drugiey strony przez wielmoznych Stanisława Kazimierza Bieniewskiego Wołynskiego, Kazimierza Ludwika Iewłaszewskiego Smolenskiego, Kasztelanów z Sejmu od Naiasnieyszego Jana Kazimierza z Bozey Łaski Krola Polskiego y Szwedzkiego wielkiego x-cia, Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Zmudzkiego, Inflantskiego, Smolenskiego Gottskiego Wandalskiego, dziedzicznego Krola y wszystkich Stanow Koronnych y wiel. x. Litewskiego naznaczonych kommissarzow,— z wielmoznym Janem Wyhowskim Hetmanem, y wszytkiem woyskiem Zaporoskim w obozie pod Hadiaczym dnia $^{6}/_{16}$ Septembra Roku Panskiego 1658 Day Boże szczęsliwie y wiecznie trwale skonczona.

Na ktorym mieyscu wielmożny Hetman Zaporoski z woyskiem swym nas Commissarzow iako należy przystoynie, y wdzięcznie przyiąwszy, y moc zupełną commissarską nam od I-go K. M-ci Pana Naszego mściwego, y stanow koronnych y W^{o} X^{a} L^{o} powagą seymową daną uważywszy declarował się ze wszytkim woyskiem. Iż iako nie po dobrey woli, ale z musu woysko Zaporoskie przycisnione roznemi oppressiami do obrony swoiey przystąpiło. Tak gdy I-go K. M-ci Pan nasz Mściwy oycowskim sercem przepominaiąc wszystkiego, co się w zamieszaniu stało wzywa do iednosci, nie pogardzaiąc

---

[1]) Важнїйші варіянти другого тексту тамже ст. 293—308.

łaską I-go K. M-ci Panską dobrotliwego Pana clementią pokornie przyimuiąc, do tey commissiey przystępuią: potym do spolney namowy postanowienia, zgody, szczerosci y zobopolney miłosci, biorąc na swiadectwo strasznych zastępow Boga, to co się stanowi szczerze, prawdziwie, y wiecznie ma być trzymano. Pokoy wieczny y nigdy nierozerwany zastanowilismy tym sposobem.

Relligia grecka starozytna, ta y taka z iaką starożytna Ruś do Korony Polskiey przystąpiła, aby przy swoich praerogatywach y wolnym używaniu nabożenstwa zostawała, poki ięzyk narodu Ruskiego zasięga, we wszystkich miastach, miasteczkach, wsiach tak w Koronie Polskiey iako y w W. X. Littew., także na seymach w woyskach, trybunałach, nie tylko w cerkwiach, ale publicznie w processyach wizitowaniu chorych, cum sacra sinaxi, chowaniu umarłych, y we wszytkim zgoła tak iako nabożenstwa swego libere et publice zazywa Ritus Romanus.

Teyże Religiey Greckiey daie się moc wolnego erigowania cerkwi, zakonow, y monastyrow nowych, iako y starych ponawiania y naprawiania.

A co się tknie cerkiew, y dobr Antiquitus [1]) na cerkwie relligiey greckiey storożytney fundowanych, przy tych zostawać maią Graeci Disuniti, ktore cerkwie post praestitum publicum iuramentum fidelitatis, przez Pułkownikow y Inszą starszynę woyska Zaporoskiego im spatio dimidii anni podane będą przez commisarzow ab utrinque naznaczonych.—A unia ktora dotąd Rzptą mieszała tak się znosi w Koronie y W.X. Littew, aby kto chce do rzymskiego, a kto chce do greckiego nie Unitskiego nabozenstwa powracał. [2])

---

[1]) В II текстї: z dawna.

[2]) В II текстї стоїть далї: „Tey zasie wiary ktora iest przeciwną wierze greckiey prawosławney y ktora dissenssię między Rzymskim y Starogreckim narodem mnozy zaden z duchownego y swieckiego senatorskiego y szlacheckiego stanow cerkwi monastyrow funduszow fundować erigować pomnazać tak w dobrach duchownych iako I-go Kr. M-ci y własnych dziedzicznych iakimkolwiek sposobem niema y vigore tey commissiey nie będzie powinien wiecznemi czasy. Romanae zasie fidei w woiewodstwach Kiiowskim Bracławskim Czernihowskim liberum exercitium conceditur". Таксамо читаємо: в Vol. leg. IV.

Panowie zas swieccy tak dziedziczni iako y urzędnicy I-go Kr. M-ci relligiey Rzymskiey żadney iurisdictiey mieć nie będą, nad duchownymi swieckimi y zakonnikami relligiey greckiey procz naleznego Pasterza.

A że wspolney oyczyznie spolne praerogatiwy y ozdoby wzaiemnie nalezec utrique ritui maią, tedy ociec Metropolita Kiiowski teraz y na potym będący ze czterema władykami Luckim, Lwowskim, Przemyskim, Chełmskim, [1]) według ych porządku własnego w senacie zasiadac ma, z taką praerogatiwą y liberae vocis usu, iako w senacie zasiadaią iasnie wieleb. ich m-ci Duchowni ritus romani. Mieysce iednak I-go M-ci Oycu Metropolicie po I. M. X Arcybiskupie Lwowskim, a Władykom po Biskupach Powiatow swych naznacza się.

W woiewodztwie Kiiowskim Bracławskim y Czernihowskim dygnitarstwa senatorskie szlachcie ritus graeci tylko, capacibus maią być oddawane [2]) natis et bene possessionatis w tych woiewodztwach, salvo iure teraznieyszych Possessorow [3]). Tym iednak czasem respectu Hetmanstwa pierwszym senatorem w tych trzech woiewodstwach ma być Hetman woysk Ruskich y wszystka iurisdictia Kiiowska ma do iego należeć dispotiey iako nastawienie Podwoiewodzego y innych urzednikow. Co ma służyć et praecanetur pro hoc vice tantum y dokąd ad possessionem woiewodstwa Kiiowskiego nie przyidzie.

Więc też aby miłość zobopolna krzewiła się w miastach koronnych y W. X. Litt. gdziekolwiek cerkwie ritus Graeci zasiągły zarowno mieszczanie tak Rzymscy iako Relligiey Graeckiey spolnych wolnosci, swobod zazywac maią y żadnemu Relligia graecka do magistratu przeszkodą być niema.

Akademią w Kiiowie pozwala I-go Kr. M-ci y stany koronne erigować, ktora takiemi praerogatiwami y wolnosciami ma gaudere, iako Akademia Krakowska, tą iednak condy-

[1]) Vol. l.: „y Piątym z W. X. Lit. Mscisławskim".

[2]) В II текстї місто сього стоїть так: W woiewodztwie Kiiowskim Dygnitarstwa Senatorskie nie maią być dawane tylko szlachcie ritus graeci capacibus tych urzedów. W woiewodztwach zas Bracławskim, Czernihowskim tez praeeminentie senatorskie alternata confessione conferowane być maią: tak iż post decessum senatora ritus Graeci ma succedere senator ritus Romani, we wszystkich iednak trzech tych woiewodztwach natis et bene possessionatis urzędy conferowane być mają salvo iure teraznieyszych possessorów.

[3]) Дальшого уступу до кінця в другім текстї немає. Є до слова: „nie przyjdzie".

cią aby w tey Akademiey żadnych sekt Aryianskiey Kalwinskiey, Luterskiey professorow, mistrzow y studentow nie było. Więc aby między studentami y zakami żadney okkazyey do zwady nie było, wszytkie insze szkoły ktore przedtym w Kiiowie były, gdzie indziey I-go Kr. M-ci przeniesć roskaże.

Drugą także Akademią pozwala I-go Kr. M-ci Pan Nasz Młsciwy y stany koronne y W. X. L-ttgo tam gdzie iey mieysce sposobne upatrzą, ktora takich iako Kiiowska zażywac będzie praw y wolnosci: lecz taką iako y w Kiiowie ma być erigowana. Condicią aby w niey secty Arianskiey Kalwinskiey y Luterskiey professorow mistrzow y studentow nie było. A gdziekolwiek ta Akademia stanie iuż tam zadne insze szkoły wiecznemi czasy erigowane nie będą.

Gymnasia collegia szkoły y drukarnie ile ych potrzebować będą bez trudnosci stawić bedzie wolno, y libere nauki odprawować, y Xięgi drukowac wszelakie in Controwersi s Relligionum sine laesione tamen Mmttis. Regiae et absque scomatibus na Krola I-go M-ci.

A poniewasz W. Hetman z woyskiem Zaporoskim od Rzptey oderwanym z miłosci przeciwko I-go Kr. M-ci Panu swemu Mł-mu y własney oyczyznie wszelakich odstępuiąc postronnych protectiji powraca, tedy I-go Kr. M-ci Pan Nasz Młsciwy y wszytkie stany koronne, y W. X. Litt-go to cokolwiek Pan Bog na oboie strony dopuscił Maiestatowi I-go Swiętemu za grzechy spolne ofiarowawszy wieczną amnistią to iest zapomnieniem wiecznym pokrywa, assecuruiąc wszelkiey condiciey ludzie od namnieyszego do naywiększego nikogo nie wyimuiąc tak z posrzodku woyska Zaporoskiego iako też stanu szlacheckiego urzędnikow iako y prywatnych ludzi będących tych zgoła wszytkich, ktorzykolwiek iakimkolwiek sposobem, przy W. Hetmanach tak zeszłym iako y teraznieyszym zostawali y zostaią y żadney zemsty ani maiestat Panski ani senat ani wszytka Rzpta, naostatek ani zaden z prywatnych przeciwko nim y każdemu z osobna od naywiększych do namnieyszych nie będzie praetendował, y owszem wszytkie niesmaki, y to wszytko cokolwiek podczas woien działo się, ale sercem chrzescianskim pod swiadectwem strasznego Boga z obopolnie bona fide sobie podarowawszy żadney ieden na drugiego, ani iawney ani potaiemney niema knować pomsty y praktyki, nie daiąc się uwodzic ani zadney absolut-

iey, iesliby chcieli czynic dowcipy skrzętne, uwalniaiąc z przysiegi.

Nadto kaduki wszytkie tak pod temi, ktorzy są e corpore woyska zaporoskiego iako pod szlachtą, ktora przy W. Hetmanie y woysku Zaporoskim y przy Szwedach wiązała się od kogokolwiek uproszone, y od zaczęcia woyny dane nic penitus nie excipuiąc ogułem wszytkie y każdy z osobna cassantur, y lege publica cassabuntur, tak aby one niczyiemu ani honorowi ani własnosci dobr nie szkodziły, ktore gdzieby kolwek znaydowały się pro cassatis y z ksiąg eliminatis habentur, y tych dobr własnym possessorom wolna conceditur apprehensio, ani iey kadukami bronic maią sub paena infamiae. A iako rzecz sama, tak i imię samey amnistiey powinno byc sanctum, y iako in pristinum statum res et personae wszelakiey condiciey ludzi restituuntur, y do teyże iednosci, zgody, miłosci, prawa, Pana, iako było przed woyną powracaią. Tak praecaneturyż ktobykolwiek rwać to swiętobliwe ziednoczenie ważył się publice lubo privatim w posiedzeniu komu perduelionem exprobrare smiał, takowy iako violator pactorum paenis ma subiacere. Wczym iesliby się iaka trafiła okkazyia dla uchronienia potwarzy, pilna czyniona ma byc inquisitia z obu rąk.

Wszytka Rzpta narodu Polskiego y W. X. Littego y Ruskiego, y prowinciey do nich należących restituantur in integrum tak iako była przed woyną, to iest aby te narody w granicach swoich y swobodach zostawały nie naruszone iako były przed woyną, y wedle praw opisanych w radach sądach y Wolney Electiey Panow swoich Krolow Polskich y W. X. Litt° y Ruskich. A iesli necessitate belli z postronnemi Pany na uymę granic albo wolnosci tych narodow stanęło co, to pro irrito et inani być ma, a przy swobodach swoich narody wyżey pomienione stawac maią bona fide, iako iedno ciało iedney y nierozdzielney Rzpty nie czyniąc miedzy sobą roznice o wiary, ale iako kto profitebatur et profitetur relligionem christianam Romanam et Graecam wszytkich przy pokoiu wolnosci zostawuią luboby iakie prawa albo decreta tak z oczewistey controwersiey, iako in contumatiam przewody prawne były ferowane przed woyną y tempore belli.

Woyska Zaporoskiego liczba [1]) szescdziesiąt tysięcy bydź ma według starodawnych wolnosci ych pod władzą Hetmana Ruskiego. A cokolwek pieniężnego woyska będzie na Rusi, to pod władzą tegoż Hetmana zostawac ma.

Consistentia woysku Zaporoskiemu w tych woiewodztwach i Dobrach naznacza się w ktorych przed woyną zostawali, ktoremu to woysku wszelakie wolnosci przywileiami Naiasnieyszych Krolow Polskich nadane confirmuie zachowuiących przy starodawnych wolnosciach y zwyczaiach ych, y onym nie tylko nic nie ublizaiąc, ale owszem wszelaką onę potwierdzaiąc powagą. Nadto żaden dzierzawca Dobr I-go Kr. M-sci y starosta, ani pan dziedziczny y dozywotni, ani ych podstarostowie, urzędnicy y insi wszelacy słudzy żadnych podatkow z futorow kozackich, wsi, miasteczek y domow wyciągac żadnym praetextem nie będą, ale iako ludzie rycerzscy wolni od wszytkich naywiększych y naymnieyszych ciężarow takze ceł myt po wszytkiey Koronie y w. x. Litt. bydz maią. Także y od sądow wszelakich starostow dzierzawcow, panow y ych namiesnikow maią zostawac wolni, ale tylko pod samego Hetmana woysk Ruskich zostawac iurisdictią. Przy tym wszelakie napoie łowy polowe y rzeczne y insze kozakow pożytki według swych zwyczaiow przy kozakach wolne zostawac maią.

Zosobna zas dla dalszego do posług I-go Kr. M-sci przychęcenia, ktorychkolwek Hetman woysk Ruskich praesentowac I-go Kr. M-sci będzie godnych kleynotu szlacheckiego, tych wszytkich bez trudnosci podka nobilitatia z nadaniem wszelakiey wolnosci szlacheckiey: tak iednak miarkuiąc żeby z kazdego pułku stu być mogło nobilitowanych.

Woysk zadnych polskich, litewskich albo cudzoziemskich nikt prowadzic niema w woiewodztwo Kiiowskie, Bracławskie, Czernihowskie, woyska iednak pieniężne pod władzą Hetmana woysk Ruskich będące dobr krolewskich y duchow-

---

[1]) II. Копія Vol. l.: „liczba trzydziescie tysięcy byc ma, albo iako Hetman Zaporoski na reiestrze poda. Zaciągowego zasię woyska dziesięc tysięcy ktore także iako y Zaporozkie pod władzą tegoz Hetmana zostawac ma, y z pod podatkow na Seymie uchwalonych w woiewodztwach Kiowskim Bracławskim y Czernihowskim y innych, od Rzptey, maią się na tegoż żołnierza obracac.“ Далї уступ—вiд слова „consistentia“ вже таксамо.

nych w pomienionych woiewodztwach za ordynansem tegoz Hetmana Ruskiego chleb wybierac będą. A gdyby woyna iaka być miała od granic Ruskich i potrzeba posiłkow koronnych przystąpiła wtenczas te posiłki maią byc pod regimentem Hetmana woysk Ruskich.

Dla tym lepszego tych pact potwierdzenia y pewnosci Hetman woysk Ruskich ad extrema vitae suae tempora Hetmanem woysk Ruskich y pierwszym w woiewodztwach Kiiowskim, Bracławskim, Czernihowskim, senatorem pro hac vice, a post fata iego, ma być wolne obiranie Hetmana, to iest czterech electow obiorą status woiewodztw Kiiowskiego, Bracławskiego, Czernihowskiego, z ktorych iednemu K. I-go M-sci conferowac będzie.

Minnica dla bicia wszelakich pieniędzy w Kiiowie albo gdzie commodius będzie się zdało otworzona być ma wedle iedney ligi y z osobą krolewską.

Podatki ktore Rzpta uchwalac będzie na seymie w woiewodztwach Kiiowskim, Bracławskim Czernihowskim maią się obracac na zołnierza pieniężnego pod władzą Hetmana woysk Ruskich zostaiącego.

Spolna Rada y spolne siły być maią tych narodow przeciw każdemu nieprzyiacielowi.

Starac się maią te trzy narody spolnie wszelkiemi sposobami aby wolna była navigatia na Czarne morze Rzpty. [1])

Z Carem I-go Mscią Moskiewskim iesliby przyszło I-go K. M-sci y Stanom Koronnym y W. X. Littemu bellum offensiuum podnosic, woyska zaporoskie do takiey woyny necesitowane nie będą. [2]) Iesliby iednak Car I-go M-sci Prowincyi Rzpty przywrocic nie chciał, y na Rzpta następował, tedy wszytkie siły tak koronne iako y w. x. Littgo iako y woyska Ruskie zaporoskie pod regimentem Hetmana swego łączyć się y woiowac będą.

Dobra leżące y ruchome, krolewszyzny także y summy pieniężne obywatelow Ruskiey ziemie, ktorzy się lubo przy szwedzkim woysku lubo przy Zaporoskim wiązali y teraz do Oyczyzny powracaią confiskowane przywrocone byc maią y

---

[1]) II. Rzptey.

[2]) y Vol. leg. IV: сього речення нема.

zasługi ych w woysku koronnym y w. x. Litt-go rowno z zasługami woysk koronnych y w. x. Litt-go compensowane y zapłacone.

A iuż od tego czasu Hetman z woyskem Zaporoskim teraz y na potem będące odstąpiwszy wszelkich postronnych protectij więcey się do nich wiązac niema y owszem w wiernosci poddanstwie, posłuszenstwie naiasnieyszego Maiestatu Krolewstwa Polskiego y następcow I-go także wszytkiey Rzpty ma y maią będzie y będą wiecznymi czasy.

Nie deroguiąc iednak nic braterstwu z Hanem I-go Msciy Krymskim zawartemu y iesli może byc salva integritate Rei publicae Cara Moskiewskiego. Legatyi żadnych od postronnych przyimowac niema y iesliby się iakie trafiły, one do I-go Kr. M-sci odsyłac będzie. Także ani woysk postronnych wprowadzac ani zadnego z postronnemi porozumienia miec nie będzie na szkodę Rzpty chyba z dokładem I-go Kr. M-sci.

Privatis wszytkim z oboiey strony tak duchownym ritus Romani w woiewodztwach Kiiowskim, Bracławskim, Czernihowskim Podolskim także w Wielkiem X. Littim na Białey Rusi y w Siwierszczyznie do biskupstw, probostw kanonij, plebanij y dobr do nich nalezacych, także zakonnikom wszytkim do kosciołow klasztorow dobr fundatij, tudzież swieckim z oboiey strony do dobr dziedzicznych starostw, dzierzaw, i własnosci swoich dozywotnich zastawnych y inszemi contractami należących w tychże woiewodztwach pomienionych y w w. x. Littim, na Białey Rusi y w Siwierzu zostaiących bespieczny powrot y reinductia otwiera się i czas iednak powrocenia y reinductiey I-go Kr. M-sci znioszszy się z Hetmanem Zaporoskim naznaczyć ma. Sposob zas reinductiey ten ma być zachowany aby zaden do swoiey własnosci nie powracał ieno za uniwersałem I-go Kr. M-sci, y wielm Hetmana woysk Zaporoskich. W czym ma byc wzaiemna z obu stron conferentia.

A dla rozsądzenia roznych spraw tak criminalnych, iako y potocznych maią miec w tych trzech woiewodztwach swoy osobliwy Tribunał, według takiego porządku iaki sami sobie uformuią. Procz tego Owruckie y Zytomierskie z osobna starostwa sądowe być maią.

A dla lepszey pewnosci, poniewasz Hetman z woyskiem Zaporoskim y woiewodztwa oderwane, wszytkie insze postron-

nych narodow protectią odrzuca: a dobrowolnie iako wolni do wolnych rowni do rownych y zacni do zacnych powraca. Przeto dla pewnieyszego dotrzymania teraznieyszego postanowienia pozwala temuż narodowi Ruskiemu I-go Kr. M-sci Rzpta osobnych pieczętarzow, marszałkow y podskarbiey (cum dygnitate senatoria—се на ropi) [1]) y inne narodu Ruskiego urzędy, ktorzy według roty urzednikow koronnych, przysięgę wykonac maią, przydawszy ten punct, yż nic przeciwnego teraznieyszemu postanowieniu pieczętowac nie będą, y owszem tego przestrzegac będą iakoby temu postanowieniu przez constitucie albo Decreta seymowe, y zadworne rescripta uniwersały, przywileia, nic się przeko [2]) nie działo. Do ktorych pieczętarzow urzędu y kancelaryey nalezec będą wszytkie tylko duchowne gratiae, metropolie, episkopie, Ihumenie, y beneficia, do ktorych podawania należy I-go Kr. M-sci Pan Nasz Młsciwy. W woiewodstwie Ruskim Kiiowskim Wołynskim Podolskim, Bracławskim, Czernihowskim, także wszytkie gratie nie tylko duchowne ale y swieckie w woiewodztwach Kiiowskim Bracławskim, Czernihowskim tylko, także y sądy z miast krolewskich pomienionych tylko, trzech woiewodztw: y decreta wszelakie tak zadworne y seymowe. A cokolwekby in contrarium tego postanowienia wyszło z cancelariey koronney albo W. X. Litt., to pro irrito byc ma y impetrator takowego przywileiu nie tylko przywiley tracic, ale i paenae dziesięciu tysięcy kop litewskich podlegać ma, oco forum przed K. I-go Mscią ex speciali regestro.

Aby occasione litium wzglendem poddanych o swowolą inculpowanych do nowey nie przychodziło confusiey wszytkie processy ostawienie poddanych ratione naiazdow zaborow szkod podczas wnętrznych zapałow poczynionych ziemskie, grodzkie, trybunalskie, by też y decreta trybunalskie ex personali w tych sprawach zaszły osobliwie w woiewodztwach Kiiowskim, Wołynskim, Bracławskim Czernihowskim cassantur.

Z carem I-go Mscią Moskiewskim iesliby do zawarcia pact I-go Kr. M-sci y stanom koronnym y W. X. Litewskiemu przyszlo, ma indemnitas reputaciey y teraznieyszego postanowienia w. Hetmanowi y woysku Zaporoskiemu praecaveri.

---

[1]) В II рівнорядно.
[2]) Scil.: przeciwko.

Ktorą to commissią tak Ich M-sci Panowie Commissarze iako y w. Hetman Xięstwa Ruskiego de facto przysięgą potwierdzili, tak iako roty Iuramentu ręką Ich M-ciow extant podpisane [1]). Nadto taż commissia przyśięgą cielesną z senatu przez jasnie Przewielebnego I-go M-sci Xiędza Arcybiskupa gnieznienskiego Primassa Koronnego I-go M-sci Xiedza Biskupa wilenskiego także Ich Msciow Panow Hetmanow czterech koronnych y W. X. Litt. y Pieczętarzow oboyga narodu iako y przez Marszałka poselskiego z strony koła Rycerskiego na Seymie, ktory ma byc iako nayprędzey złozony in praesentia Posłow od w. Hetmana y Woyska Zaporoskiego wypravvionych confirmowana będzie.

A co się tknie przysięgi I-go Kr. M-sci Pana Naszego Miłosciwego, te z clementiey swey Panskiey na pokorną prośbę Woyska Zaporoskiego uczynic raczy I-go Kr. M-sci y za nie ich m-sci Panowie Commissarze assecuruią.

Przysięgi zas Pułkownikow Setnikow y wszytkiey Starszyny Woyska Zaporoskiego po Seymie, na ktorym się dosc stanie teraznieyszemu postanowieniu przed Commissarzami na to deputowanemi będą wykonane.

A żeby ta Commissia wieczną wagę y powagę miała, tak iako w sobie brzmi z początku do ostatka, w prawo pospolite to iest w Constitutią inserowana Seymem approbowana y za wieczne nieodzowne prawo rozumiana y trzymana będzie. Działo się ut supra w taborze pod Hadiaczym dnia y roku wyżey mianowanych [2]).

Do Buławy Wielkiey Ruskiey należec ma Czehyrynskie Starostwo tak iako continetur w Przywileiu Urodzonego niegdy Bohdana Chmelnickiego od I-go Kr. M-sci conferowanym. A Hetman Woysk Ruskich od Residentiey przy I-go Kr. M-sci ma być wolen.

Convocatia woiewodztwom Kiiowskiemu, Bracławskiemu, Czernihowskiemu, po Seymie przyszłym ktory da Bog iako nayprędzey od I-go Kr. M-sci Pana Naszego miłosciwego uniwersałem złożony [3]) bedzie.

Jan Wyhowski Hetman Woysk Xięstw Ruskich ręką własną [4])

(печатка).

---

[1]) Оріґінал сеї роти присяги Виговського в біб. Чарт. № 462, ст. 317.

[2]) В II к. сього реченя нема тут, аж при кінцї.

[3]) II к. złożona.

[4]) В II текстї підпис звучить: „Jan Wyhowski Hetman Woysk Zaporoskich Reką własną y imieniem wszystkiego woyska. (Печатка віддерта, тільки знак лишив ся).

Служебник святительський р. 1665.

(Синодальна біблїотека № 271).

Мінятюри й орнаменти.

Подав **Олексїй Новицький.**

Опис: Лист 2. Заставка з образом херувіма і орнаментом з квіток.

Л. 4. В серединї титул: „Служебникъ Стлскї Имѣѧ в себѣ Бж҃ественныѧ Лѵту́ргїѧ, Іѡа́нна Златоу҃: Васи́лїѧ Ве҃: й Григо҃: двоесло́ва, и про҃: Послѣдаа҃ церковны҃ Вещ҃ А҆рхїе҃: Належа҃: Напи́са҃ Бл҃венїе҃ Преѡсщ҃е́н Гдн҃а Ѿц҃а Ла́зара Барано́вича, Правосл҃: А҆рхїеппа Черни́говско҃: Новгоро҃ и Все҃ Сѣвера, в҆ монастыру̀ всем҃лтива҃: Сп҃са Но́вгоро҃ка Сѣве҃ско҃ ро҃. ҂лхѯе, м҃ца А҆вгу҃: ѕ҃.

Навколо сього титула уміщено ось які образи: в серединї, у-горі Іисус Христос, з розгорнутою книгою у лївій руцї, а правицею благословляющий. З лївого його боку Божа Мати, а з правого—Іоан Хреститель. Під Божою Матїрю—ап. Петр, цїлою фіґурою, з ключами у лївицї, правицю ж притулив до лона. Під ним Іоан Злотоустий, в архирейськім убраннї, але без мітри, лївою рукою держить євангелїє, а правою благословляє. Під Іоаном Хрестителем—ап. Іаков, з маленьким навоєм в лївій руцї, правою благословляє. Під ним Василий Великий—лївою рукою держить євангелїє, а правою благословляє. Вбрання сих двох святителїв дуже неоднакові: Іоан Злотоустий у звичайнім сакосї, вбраннє Василия Великого має вигляд попівської ризи. На сподї картки церква на пять бань, з обох боків котрої стоять два ченцї, з навоями у руках; на них одягнені мантії й епітрахилї; той, що з лївого боку, з непокритою головою, а з правого—у каптурі.

Л. 5. відв. Образ Іоана Злотоустого, цїлою фиґурою. На головї у нього гуменце. У лївій руцї євангелїє, правою благословляє. На палицї, що висить з правого боку, видко образ Спасителїв. Злїва і ззаду видко якісь замки; на переднім плянї—жовтий квіток, осередок котрого білий.

Л. а. Заставка. В осередку, в овалї, обведенім орнаментом, частина „Тайної Вечери“. За столом сидить Христос, на груди його лежить Іоан Богослов; обопіль них два апостоли, з котрих той, що з лївого боку Христа, ап. Петр, як би мовляє: „чи не я, Господи“! На сїм боцї стола перед Петром, сидить Іуда, з капшуком у лївій руцї, а праву простягає до хлїба. Проти нього сидить пятий апостол. На столї—таріль, чаша, хлїб. По заду видно стовпи будівлї, на котрих висить завіса. Обопіль овала двоє святих з навоями у руках.

Під заставкою йде: „Устав божественныя службы, иже во святыхъ отца нашего Іоанна Златоустого, архіепископа Константина Града, Новаго Рима, Вселенского Патріарха“. Слова, набрані кирилицею, писані вязю. Всї заголовки лїтери Г на сїй самій картцї оздоблені ростинним орнаментом, червоні з зеленим, а долїшнї ще з жовтим.

Л. а відв. Лїтера П з небогатим ростинним орнаментом, ціноброю.

Л. б Двічі Лїтера Г з ростинним орнаментом ціноброю.

Л. г відв. Лїтера в з ростинним орнаментом ціноброю.

Л. ѕ відв. Лїтера Г з ростинним орнаментом ціноброю.

Л. з відв. Лїтери в, К і Б, теж.

Л. и. Лїтера в теж.

Л. д відв. Кінцівка. Янгол, крила котрого у-горі синї, але долї червоні з жовтим. Знизу картуші, на якій уміщений янгол, звисають шнури з китицями, привязані до країв обруса, що спускаєть ся в серединї.

Л. г. У-горі барвна заставка: у серединї Іоан Злотоустий, по колїна, без підписа; обопіль ростинний орнамент. Нижче богато оздоблена ростинним орнаментом вязь ціноброю: „Божественная литургїя“, дальші слова без вязи: „иже во святыхъ отца нашего Іоанна Архіепископа Константина града“. У словах ко та Отца лїтери О оздоблені в серединї орна-

ментом. В низу картки орнаментована лїтера Б ціноброю, а вище теж орнаментована, але чорна лїтера П.

Л. аї. Орнаментована лїтера Г ціноброю.

Л. кї. Лїтери Ш і в, теж орнаментовані, ціноброю.

Л. гї. Така ж лїтера Б.

Л. гї. відв. Лїтера Х.

Л. дї. Лїтера Г.

Л. єї. Лїтера Г.

Л. sї. Лїтера в.

Л. зї. відв. Лїтера Г.

Л. дї. Лїтера Б.

Л. к. Лїтера Г.

Л. ка. Лїтера Б.

Л. ка. відв. Лїтера П.

Л. кк. Богато орнаментована лїтера И ціноброю.

Л. кг. Велика й менша лїтери И з ростинним орнаментом

Л. кд. відв. Лїтера Б.

Л. кs. Лїтера в.

Л. кз. Лїтера Г та в.

Л. ки. Лїтери Г й в.

Л. кд. Лїтера Д.

Л. л. Лїтера С.

Л. л. відв. Лїтера Т.

Л. ла. Лїтера Ю.

Л. лг. відв. Лїтера в.

Л. лд. Лїтери в і П.

Л. лд. відв. Двічі лїтера И, але не з однаковим орнаментом.

Л. лє. Лїтера Т.

Л. лє. Лїтери И й О.

Л. лs. Лїтера Б.

Л. лs. відв. Лїтера в.

Л. лз. Лїтера Є.

Л. лз. відв. Лїтера И.

Л. ли. Лїтера Г.

Л. ли҃. відв. Лїтера В.

Л. лѳ҃ Двічі лїтера В і лїтери С та О.

Л. лѳ҃. відв. Лїтера О.

Л. м҃. Лїтери Ѿ, Б та П.

Л. м҃. відв. Лїтера Т.

Л. ма҃. відв. Лїтера Б.

Л. мв҃. Лїтери Н, Г та Б.

Л. мв҃ відв. Образ Василия Великого, цїлою фігурою, на цїлій картцї. Він стоїть з евангелїєм у лївій руцї, а правою благословляє. Замість сакоса одягнений у вбраннє, що нагадує фелонь, поверх неї омофор, а здолу видко якби епітрахиль і набедреник. На голові у нього гуменце, борода довга. Позаду, злїва від глядяча, видко будівлю, а справа—фортецю й браму.

Л. мє҃. Заставка. В серединї—Положеннє у гріб; обопіль стилїзований ростинний орнамент; у-горі ясне сонце з сумним обличчем. Лїтера П формуєть ся зеленими стовпами з виткою листвою, навкруги обведеними жовтою фаброю, а з середини—кармазиновою. В серединї лїтери стоїть якась свята.

Л. мє҃. відв. Лїтера Г.

Л. мѕ҃. відв. Лїтера Б.

Л. мѯ҃. Лїтера Т.

Л. мѯ҃. відв. Лїтери Б та Ю.

Л. ми҃. Богато орнаментована лїтера Н.

Л. на҃. Лїтера Б.

Л. нѕ҃. відв. Лїтера С.

Л. иѯ҃. відв. Лїтера С.

Л. ѯ҃. відв. Лїтера Н.

Л. ѯ҃. Лїтера Ѡ.

Л. ѯг҃. відв. Лїтера В.

Л. ѯє҃. відв. Лїтера Б.

Л. ог҃. відв. Кінцівка. Голова янгола на картуші, здолу котрої звисає обрус з кольоровими смугами.

Л. од҃. відв. Григорій Двоєслов, з євангелїєм у лївій руцї, а правою благословляє. Він одягнений у сакос, з під котрого видко епітрахиль, поверх сакоса омофор; на палицї

змальована голова серафіма. Голова папи непокрита. Позаду видко будівлю.

Л. оє̃. Заслона: по серединї образ Ісуса Христа, погрудє; з правого його боку голова Божої Матери, а з лївого—Іоана Хрестителя.

Л. ч̃. відв. Христос на престолї. Лївою рукою він підтримує книгу, що стоїть в нього на колїнї, а правою благословляє. З правого боку від нього Божа Мати, з лївого—Іоан Хреститель; позаду обопіль престола два янголи.

Л. ч ̃. Заставка. По серединї архангел Михаїл з мечем у правій руцї та з навоєм у лївій. По боках і в-горі орнамент з листя. Внизу вязь: „Отпусты повседневные“, без орнамента.

Л. чѕ̃. Заставка. По серединї образ Христа, погрудє видко пясть благословящої правої руки. З боків і в-горі орнамент з стилїзованого листя. Внизу вязь без орнамента: „Молитвы вечернїя. Молитва й“. Далї орнаментована лїтера Г.

Л. чѕ̃ відв. Двічі небогато орнаментована лїтера Г.

Л. ρ. Лїтери Б і Ѳ.

Л. ρѕ̃. Заставка. По серединї образ св. Миколая Чудотворця, погрудє, в омофорі; у лївій руцї він держить євангеліє, а правою благословляє. З боків медальону стилїзований ростинний орнамент. Внизу: „Вослѣдованіе над растворенієм и освященіем святого великаго мура“.

Л. ρѳ̃. Заставка. Воскресеніе Христа. З гроба видко фіґуру Христа по пояс; споза нього підіймаєть ся хрест, кармазинового кольору. Обопіль, споза медальону виглядають два янголи. З обох боків стилїзований ростинний орнамент. Внизу: „Чин освященія антиминсов“.

Л. ραї̃. відв. Схожденіе Святого Духу. У будівлї з струнками колонами, на престолї, під наметом, сидить Божа Мати, здійнявши руки. Навколо сидять по 6 апостолів. У-горі Св. Дух, на взір голуба, окруженого вогневим полумем. На головах усїх присутних вогневі язики.

Л. ρкї̃. Заставка. По серединї, у круглім медальонї, Св. Трійця, на взір трьох янголів, які сидять за трапезою коло дуба мамрійського. В того янгола, що сидить по серединї, крила червоні, а в тих, що з боків—блакитні. Кождий з них лївою рукою держить хрест, а правою благословляє. На столї, покритім обрусом, стоять чаші і хлїби. Злїва

Титулова картка (л. 4).

Водосвятє (л. 125 відв.).

Свяченнє корогви (л. 181 відв.).

Посвята на диякона (л. 209 відв.)

у глибинї видко частину будівлї. По боках медальону—ростинний орнамент. Внизу вязь: „Вн҃лю ст҃ого д҃ха по литоргіи“.

Л. рк҃є. відв. На цїлій картцї мінятюра: водосвятє: Архирей, з жовтавою бородою, у сакосї, з під котрого видко край епітрахиля, в омофорі, у мітрі, яка має у-горі хрест, та з сяйвом навколо голови, опускає у відник, що стоїть на підвисшеннї, семиконечний хрест. Справа від нього диякон держить розгорнену книгу, за ним послух з патерицею. З лїва другий диякон підпирає його руку, а по за ним іподиякон з воздвизальним хрестом. Вправо від глядача громада ченцїв. З лїва від глядача стіл, укритий золотою тканиною; на нїм лежить книга у червоній оправі; а за столом неначе сидить чернець. Понад архиреєм у сяєві голуб. Заднїй плян творять кольони церкви, через одну пару котрих видко іконостас, через другу пару—стїна з вікном, а через серединну пару—дуги церкви і дальші кольони.

Л. рк҃ѕ. По серединї, у круглім медальонї, Хрещеннє Господне: в осерединї Христос, тільки підперезаний нижче пояса, з округлою бородою та кучерами, що спускають ся з лївого плеча, нахилив голову праворуч до Хрестителя. Стоїть він майже по колїна у водї. На лїво від глядача, на крутім березї—Іоан Хреститель, з хрестом в лївій руцї, а правою, як здаєть ся, лє воду на голову Христа. У-горі він одягнений у смушок, а з чресла йде червоне та зелене вбраннє. На правім від глядача березї янгол держить червоне вбраннє, поза його сяєвом біля голови видко ще два сяєва, мабуть инших янголів. З гори спускаєть ся голуб теж в сяєві, по боках блакитні хмарки. З боків медальона стилїзований ростинний орнамент. Внизу: „Воспослѣдованіе великаго осѧщéніѧ Ст҃ыхъ Бгоѧвлéнїй“. Слова, підкреслені писані вязю.

Л. рл҃є. Заставка. По серединї образ Христа, погруддє, в червонім вбраннї і блакитнім гіматії, накинутім на обидва плеча. Він нахилив голову до правого плеча і благословляє обома руками. Обопіль стилїзований ростинний орнамент. Внизу: „Начало основанію церкви и потченіе Крт҃у“

Л. рм҃. Заставка. По серединї, у медальонї з листєм дуба, образ якогось архирея з довгою бородою—погруддє, у омофорі і мітрі, що має хрест у-горі. Правою рукою він благо-

словляє; справа і злїва від медальона, на рушниках, що кінчають ся шнурами з китицями, висять плоди. Внизу йде: „Устав и чин бываемый на осщ҃еніе цр҃кви Новоставленной“.

Л. роє҃. Заставка. По серединї церква, що має одну середню вежу на три поверхи; з боків, через перерви, які складають ся з будівль з рівними верхами, стоять одноповерхові вежі. Навколо йде ґанок. Перед ґанком, на захід, рундук, критий бочкою. На-горі середньої вежі чотирикінцевий хрест, що стоїть на місяцї. Обопіль малюнка стилїзований ростинний орнамент. Внизу йде: „Устав и чин бываемый о позыбленіи святыя трапезы“.

Л. роѕ҃. Заставка. Стилїзований ростинний орнамент.

Л. рои҃. На широкім рушнику голова Христа у золотім сяєві. Обопіль стилїзований ростинний орнамент.

Л. рпа҃. відв. На цїлій сторінцї сцена свячення козацької корогви. У церкві, коло налоя, покритого червоною матерією, яка кінчаєть ся синєю окрайкою, стоїть архирей у мантії, поверх котрої одягнений омофор. На голові в нього мітра, що має у-горі хрест. Мітра зелена з золотою оздобою й янголами. По-за ним стоїть диякон в повнім уборі, з кадилом у руцї. Побіч диякона—служка з патерицею. Споза них видко ченця. Перед налоєм стоїть полковник у золотім жупанї, підперезаний кармазиновим поясом, у жовтих сапянцях. На плеча накинута кармазинова керея, з жовтими нашивками, застебнута у-горі. Правою рукою він тримає булаву, лївою шапку. Побіч його хорунжий тримає корогву. Він одягненний у кармазиновий жупан з синїм поясом і зелену керею, з жовтими (золотими) петлями. Корогва червона з окрайкою з різнобарвними трикутниками, на корогві намальований четверокінцевий хрест, що має на кожнім кінцї зелену кулю. Під хрестом місяць. У кутках зірки. Споза сих двох видко ще чимало голів. В усїх козаків, починаючи від полковника, довгі вуси, оселедцї звисають до лоба.

Л. рпв҃. Заставка з образами по-пояс трьох вояків з щитами та з сяєвами навколо голів. Середнїй має корогву зелену з золотими окрайками, а ті що з боків—мечі. Внизу йде: „Чинъ освященія хоругви и воемъ на брань“.

Л. рпѳ҃. Заставка з трьома медальонами. У посереднїм, восьмикутнім, Христос благословляє обома руками іменословно. Голова його схилена до правого плеча. Навко-

ло голови сяєво. Він має кармазиновий хітон, червоний пояс і блакитний гіматий. У правім круглім медальонї двоє святих, з сяєвами наколо голів, накладають руки на чоловіків, що схиляють ся перед ними. Близчий з них має блакитний хітон й кармазиновий плащ. У лївім теж круглім медальонї змальовано сповідь: по-за налоєм сидить піп у епітрахилї; навколо голови його сяєво; перед налоєм стоїть сповідач. Понад усею заслоною летить голуб у проміннім сяєві. Долї: „Молитвы прощальныи на всяку клятву и отлученіе над умершим, чтемы от архіерея“.

Л. св҃. Лїтера Ц, орнаментована, кіноварна.

Л. сг҃. Лїтера Д, так само.

Л. се҃. Лїтера С, так само.

Л. сѳ҃. відв. На цїлій картї мінятюра: посвята на диякона. Архирей сидить на креслї, одягнений у звичайне вбраннє, на голові його мітра з хрестом. Він благословляє правою рукою, а лївою підтримує книгу, яку держить перед ним іподиякон. Перед архиреєм схилив ся висвяченець, склавши руки навхрест. Поза архиреєм стоїть служка з патерицею. З поза сих фіґур видко ще чотирьох чоловіка. На заднїм плянї видко кольони й іконостас.

Л. сі҃. Заставка. В медальонї образ Христа до пояса; правою рукою він благословляє, а лївою підтримує євангелїє. Справа від нього, у хмарках голова Божої Матери, а злїва так саме голова Івана Хрестителя. Внизу йде: „Указ како подобаетъ збирати достойных на сщ҃ство“. Навколо заставки орнамент з стилїзованого листя.

Л. сді҃. відв. Кінцівка з садовиною і листєм, що висять на ручнику, просунутім крізь два конечні кільца ланцюга.

Л. сеі҃. Заставка. В сяєві, у хмарках фіґура Христа по колїна. Він благословляє обома руками. З боків голови його лїтери: ˜ІΣ і ˜ΛΣ (Λόγος?). З боків хмарок стилїзований ростинний орнамент Внизу: „Чинъ бл҃вити клирика“.

Л. сли҃. відв. Мінятюра—несеннє хреста на Ґолґофу. Христос з мотузком на шиї; кінець вірьовки звисає до долу. Він іде енерґійною ходою підтримуючи хрест обіруч.

Л. слѳ҃. Заставка. У сяєві, у хмарках Божа Мати з піднесеними у-гору руками-погруддє. На грудях у неї такий самий образ Ісуса; він благословляє правою рукою, а лївою неначе щось держить: „Указ на поставленіе архимандрита“.

Л. гмѣ. Залишене місце для заставки, але жадної заставки нема. Внизу: „Устав рукоположенія в архіерейство.

Водний тиск паперу—ріг.

Скінчивши опис рукопису, не можу ще не долучити тут декілька слів про саму вагу сих дуже цїкавих мінятюр. Усї вони зроблені самим майстром, певно Українцем. Се нам ствержує не тільки українське походженнє рукопису, а й увесь зміст і характер малюнків. Майстер безумовно був Українець-реалїст, через те малюнки його здають ся нам ще цїкавійшими. По ним можемо ми вислїжувати багато річей до нашого побуту та нашої штуки. Найцїкавійшим з малюнків треба признати мінятюру перед „Чиномъ освященія хоругви и воемъ на брань". Тут ми бачимо цїлком реалїстично трактовану сцену з нашого старинного життя. Усе вбраннє як козаків, так самого духовенства безумовно змальоване з натури. Тут бачимо на мітрі у архирея хрест, той самий хрест, з-за котрого два роки після сього Лазар Баранович мав суперечку на московськім соборі з патріархами. Тай самий архирей, здаєть ся тут нїхто инший, як сей Лазар Баранович,—здаєть ся, що се його патрет. Так само, мабуть, і решту облич змальовано з тогочасної черниговської козацкої старшини.

Дуже оріґінальна і цїкава композиція несення хреста, яку ми не зустрічаємо не тільки в східнїй іконописи, яка взагалї нїколи не бажала уявляти муки Христа, але і у західнїй, де хоч Крафт, Гольбейн, тай инши мальовали сю саму сцену, а все ж таки нї в одного з них у Христа нема мотузка на шиї. До сього треба додати, що композиція ся не тільки оріґінальна, а й дуже реалїстична. Вона має багато ваги для нашої іконописи.

Що торкаєть ся будівель тут представлених, то й вони так само реалїстично малюють нам наші українські будинки. Хоч би, наприклад, взяти лист 5 де за фиґурою Іоана Злотоустого бачимо башту, яка нагадує нам башту у Сутківцях.

Через усе се рукопис дає нам багато матеріялу не тільки по орнаменту, а і по історії архитектури та іконописи.

Молитва за своїх ворогів.

Подав **Ів. Франко.**

Маленький рукопис, у 16-ку, писаний на блискучім, міцнім, але пожовклім папері в XVI в., доси неоправлений із витертими рогами, без початку й кінця, що містить ся в рукописній збірцї О. А. Петрушевича ч. 193, тепер у біблїотецї Народного Дому, належить своїм змістом до найцїкавійших памяток нашого старого письменства. Він містить ряд молитов, ряд апокріфічних оповідань старозавітних і новозавітних і пару катехізмів (вопросоотвітів) по части доґматичного, а по части апокріфічного змісту. Між иньшими містить ся ось яка, нї в якім разї не апокріфічна молитва.

Мл҃тва ѡ враѕѣхь на всѧк дн҃ь.

И҆ е҆ще мл҃ю сѧ к тебѣ вл҃дко чл҃колюбче, помѧни г҃и всѧ чл҃ка [-ки?] враждающаıа на мѧ҆, или ненавидѧщаıа мене, ли хоульствоующаıа ли ѡ҆клеветаю҆ща, ли совѣты злы творѧще. И҆ не въмѣни им того г҃и въ грѣхъ, и дайже им г҃и здравие҆ и сп҃сенїе҆ и ѡ҆брати ихь г҃и срдце любити мѧ. И мнѣ г҃и ѡ҆брати срдце съ вьсими любовь и҆мѣти и тож дѣѭще прости мѧ и свободи мѧ ѿ вьсѧких моих злых помысловь и въсѣхь съблазнь мои҆хь прости мѧ, ѧ҆же съдѣхь и [съ]дѣваю҆ вълею и҆ невълею, дѣлы и словесы и҆ помыслы. И не въмини ми, г҃и, злых моих помысль въ грѣхь, нѫ ѡ҆чисти мѧ҆ ѿ въсѧкого зла, и моѧ врагы свободи ѿ въсѧкоѧ бѣды и҆ съчетаи

мѧ съ въсѣми чл҃кы въ ѥдиноу любобь силою кр҃та чт҃наго и мл҃твами пречистыѧ бц҃а гж҃а нашеа̀ и ст҃го ради великаго а̀рьхиереѧ и чюдотворьца Хва Нїколы и̂ теплаго застꙋпнїка и въсѣмь хрестиѧномь и ст҃ых ради нб҃сных силь и въсѣхь ради ст҃ыхь. аминь.

Я доси не стрічав сеї молитви анї в друкованих, анї в рукописних молитовниках анї Требниках, не стрічав також згадки про неї в працях, що доторкають ся сего предмету. Тому не можу сказати нїчого про те, чи вона перекладена з грецького, як найбільша часть т. зв. апокрифічних молитов і майже всї молитви та заклинаня, поміщувані в наших Требниках. В усякім разї буду вдячний, коли хто вкаже чи то инший текст її, чи грецький або инший первовзір. Обставина, що ся молитва не війшла в друковані молитвослови, що черпали в значній мірі з грецьких жерел, промовляла би за її руським походженєм. За сим промовляє також по троха й те, що при кінцї молитви головними заступниками людий перед Богом являють ся чесний Хрест, Богородиця і св. Николай від XII в. патрон південно-руської землї. Текст молитви насуває деякі псіхольоґічні рефлєксії та лїтературні зближеня, якими бажаю подїлити ся з читачами.

Основна ідея молитви, прозьба в Бога ласки для ворогів, очевидно євангельского походженя. Наведу тут відповідні уступи з Ісусових промов у євангеліях. Промову про ворогів маємо в двох євангеліях у двох, значно відмінних редакціях. Простору і немов систематично виложену редакцію подає євангеліє Луки в роздїлї VI, стихи 27—36, де читаємо ось що:

(27). Но̀ вамъ гл҃ю слы́шащимъ. люби́те врагы ваша. добро̀ твори́те ненави́дѧщимъ васъ. (28). бл҃ви́те кленꙋ́щаѧ вы̂. моли́те сѧ за творѧ́щихъ вамъ ѡ̂би́дꙋ (29). Бїю́щемꙋ тѧ̂ в лани́тꙋ, пода́жь и̂ дрꙋгꙋю. и̂ ѿ взима́ющаго ти̂ ри́зꙋ, и̂ срачи́цꙋ не въз̀брани̂. (30). всѧ́комꙋ же просѧ́щемꙋ оу̂ тебѐ, даи, и̂ ѿ възима́ющаго твоѧ неи̂стѧзай. (31). І̂ ıакоже хо́щете да творѧтъ вамъ чл҃цы, и̂ вы̂ твори́те и̂мъ та́кожде (32). и̂

аще люб҃ите люб҃ящаѧ к҃ы ка҆ а҃ бл҃гъ ѥ҆сть; ѩ҆бо ѝ грѣшницы люб҃ящаѧ ѩ҆хъ люб҃ятъ. (33) ѝ а҆ще бл҃готвор҃ите бл҃готвор҃ѧщимъ вамъ, ка҆ вамъ бл҃гъ ѥсть, ѩ҆бо ѝ грѣшницы то҆же твор҃ятъ. (34). ѝ а҆ще взаймъ даѥте ѿ ни҆хъ же ча҃ете въспрїа҃ти, ка҆ вамъ бл҃гъ ѥ҆сть; ѩ҆бо и грѣшницы грѣшникомъ взаймъ длаю҃тъ да въспрїимѫтъ ра҃внаѧ (35). о҆ба҃че люб҃ите враг҃ы ваша, ѝ бл҃готвор҃ите. и взаймъ да҃йте, ничесоже ча҃ющє, ѝ бѫдетъ м҃зда҆ ваша мно҃га, ѝ бѫдете сн҃ове вы҃шнѧго, ꙗ҆ко то҃и бл҃гъ ѥ҆сть, на безъбл҃гътныѧ ѝ злы҃ѧ (36). бѫдѣте оу҆бо милостивы, ꙗ҆коже ѝ ѿц҃ь ва҃ш м҃ръдъ е҆ст҃ъ҆. [Тут і далї цітати з О стр. Біблії р. 1581].

В сїй формі се поученє можна в значній мірі назвати парадоксом, бо воно до певного ступня переборщує те, що можна би назвати суспільною етикою, і виконуване точно могло би підорвати самі основи існованя та розвою людської суспільности, даючи свобідний хід суспільному насиллю та самоволї. На скілько маємо право допускати, що сам Ісус висловляв ся в тій формі? Євангельский текст Матвія, що подає старшу редакцію сеї промови, і то не в одноцїльній формі, а в уриваних реченях у ріжних місцях, позволяє догадувати ся, що сам Ісус Христос глядїв на справу поводженя з ворогами значно тверезїйше та практичнїйше, як се представлено в євангелію Луки. В євангелію Матвія першому реченю Луки, цитованому висше, відповідає стих 44 розд. V:

„А҆зъ же гл҃ю ва҃м҃ любите враг҃ы ва҃ша, бл҃ги҃те кленѫщаѧ ва҃с҃, добро҃ творите ненави҃дѧщи҃ ва҃с҃х. ѝ молитеса҃ за творѧщихъ ва҃м҃ напасть, ѝ ѩ҆згонѧщаѧ вы҃“.

Дальше речене Луки має у Матвія просторійшу паралелю в стисї 39 того самого роздїлу:

(39). „А҆зъ же гл҃ю ка҃мъ. не проти҃витисѧ зл҃ѫ. но҃ а҆ще, тъ кто҃ оу҆да҃ри҃ въ десн҃ую твою ла҃нитъ. ѡ҆брати ѥ҃мѫ и дрѫгую҃. (40). ѝ хотѧщемѫ сѫди҃тисѧ с тобо҃ю, ѝ ри҃зу твою взѧ҃ти, ѿпѫсти ѥ҃мѫ ѝ грачи҃цѫ“.

Менї здаєть ся, що в звязку з дальшими словами того самого євангелиста се реченє можна розуміти іронїчно. Бо в стисї 42 того самого роздїлу сказано тілько коротко: „Просѧ́щемꙋ оу҆ тебѐ дай и҆ хотѧщаго ѿ тебе заѧ́ти не ѿврати“, —без ультра-альтруїстичного додатку „не упоминай ся того, що хто відобрав у тебе“—а в стисї 12 розд. VII [1]) висловлено точнїйше те, що має Лука в ст. 31 розд. VI: „І҆ ꙗко же хощете да творѧтъ вамъ чл҃цы, и҆ вы̑ твори́те и҆мъ такожде“.

Се упімненє в тій формі свідчить про дуже тонке розумінє моральної одвічальности і може бути висловлене рівнозначним реченєм: „Не чини кривди иншому, аби инший не чинив тобі“.

Так само значні відміни від тексту Луки виявляє Матвієва редакція Ісусової промови, що містить ся в рядках 45 і 46 V розд., в відворотнім порядку: „ꙗ҆́ко да бꙋдете сн҃ове ѿца вашего и҆же є҆сть на н҃бсехъ. (46). ꙗ҆́ко сл҃нце своѐ сїаетъ на злы́а и҆ бл҃гыѧ, и҆ дождитъ на праведны и҆ непра́ведны“, себто „щоб ви зробили ся дїтьми свойого отця небесного; бо він дає світити сонцю на злих і на добрих і пускає дощ на праведних і неправедних“.

І тут не бачимо парадоксального вислову Луки, що Всевишнїй „ласкав на невдячних і злих“. Далї читаємо у Матвія ст. 46:

„А҆́ще бо̑ лю́бите лю́бѧщихъ васъ, кꙋю мздꙋ и́мате; не и҆ мытаре ли тожде творѧтъ; и҆ а́ще цѣлꙋ́ете дрꙋгы ва́шѧ то́кмо, что̑ ли́ше творитѐ; не и҆ ꙗзы́чнїцы ли̑ такожде творѧтъ;“

Що Ісус дуже тонко й практично розумів основу соціяльної етики, по якій кожда кривда мстить ся на кривднику, се бачимо з просторого оповідання єв. Матвієвого в розд. 18, ст. 15 - 35, яке не має собі паралєлї анї у Марка, анї у Луки. Читаємо там: (15) а҆́ще съгрѣшитъ к тебѣ бра҃т

[1]) Т. є. „Всѧ оу҆во҆ели́ка а҆́ще хо́щете да творѧт ва́мъ чл҃цы т҆́ко і҆ вы твори́те им“. Мѳ. VII, 12.

твои, и҆дѝ і ѿбличѝ є҆го межꙋ̀ собою и҆ тѣмъ є҆ді́нѣмъ. а҆́ще тебѐ послꙋшаетъ, приѡ҆брѣ́лъ є҆си бра́та твоє҆го. (16) а҆́ще ли тебѐ не послꙋшаетъ, поими̑ с̾ собо́ю па́кы є҆дінаго и҆ли два, да при оу҆стѣ̀ двою̀ и҆ли трїехъ свѣ́дѣтелїи ста́нетъ всѧкъ гл҃ъ. (17) а҆́ще же непослꙋшаетъ и҆хъ, повѣ́жь цр҃кви. а҆́ще же и҆ цр҃квь преслꙋшаетъ, бꙋди ти̑ ꙗ҆́ко ꙗ҆зы́чникъ и҆ мыта́рь. Далї ст. 23—34 відома притча про чоловіка, що йому позичив царь талант і подарував, коли він не міг його заплатити; але коли цар дізнав ся, що отсей слуга його катує того, що йому повинен заплатити довг сто денарів—віддав його самого на катуваннє.

„Тако“—кінчає Ісус притчу—„и҆ ѿц҃ь мои нб҃ныи сътворитъ вамъ, а҆́ще не ѿпꙋстите кождо братꙋ своє̑мꙋ ѿ ср҃цъ ва́шихъ прегрѣшенїа и҆́хъ“ (ст. 45).

Ідея прощеня провини зовсїм не суперечить ідеї боротьби зі злом і являєть ся тілько її доповненєм.

Друга основна євангельска ідея, що вороги, роблячи зло, самі не знають, що роблять, висловлена тілько в євангелії Луки про розпятє Ісуса, розд. XXIII, ст. 34 і не має собі паралєль анї у Марка, анї в Матвія. Читаємо там:

„Ї҃с же гл҃аше, ѿч҃е ѿпꙋсти̑ имъ, не вѣдѧтъ бо̑ что̀ творѧтъ“.

З огляду, що сї слова подає тілько Лука, найпізнійший із трьох т. зв. синоптичних євангелистів, можна припустити, що вони на правду не були сказані Ісусом і являють ся витвором пізнїйшої, християнської доктрини.

Що найстарше християнство відчувало кривди заподїяні не тілько вірним християнськоїцеркви, але також взагалї невинним людям, про се свідчать численні старохристяинські лєґенди, в яких гонителї та мучителї звичайно гинуть страшною смертю, а типовим, можна сказати першим ступнем божої кари являєть ся їх ослїпленє. Прототипом тих лєґенд треба вважати оповіданє „Дїянь апостольських“ про навернене апостола Павла (розд. IX, ст. 1--19). Подаю се оповіданє з Остр. Біблії:

„Сáвлъ же ѣще дыхáа прещенїе и оубїйствó на оучéники гнá, приствпль къ архїерéю (2) йспроси ѿ него послáнїа къ Дамáскъ, къ соборищемъ áко да аще нѣкїа ѡбрáщетъ на пѫти сѫща мѫжа и жены, сказаны приведетъ къ Іерлимъ (3) внегдá же же йдѫщѹ, бысть ѣмѹ приближити ся къ Дамáскѹ, и внезáпѹ сѣблиста его свѣтъ ѿ нбсе, (4) и пáдъ нáземлю, слы́ша глáсъ глю́щь ѣмѹ. Савле, Савле, что мá гóниши; (5) рече же, кто́ ѣси Ги; Гс же рече. áзъ ѣсмь Іс его же ты гониши. жестоко ти ѣсть противѹ рожнѹ прати. (6) трéпетен же и недооумѣвся рц. Ги, что́ хощеши да сътворю; Гс же рече к немѹ. нó въстáни и вниди къ грá, и речетъ ти ся что́ ти подобаетъ твори́ти.... (8) Въстакъ же Сáвлъ ѿ земля ѿвръстома сочи́ма его, нї едíнаго видѣше. водѣ́ше же его́ за рѹкѹ, введоша къ Дамáскъ. (9) и бѣ дни три невидѣ́, и ни áсть ни пи́тъ“.

Тодї Господь зявив ся одному чоловіку на йме Ананія й той зробив як йому приказав Ісус „кни́де к храминѹ, и възло́ нань (на Савла) рѹцѣ, рече. Сáвле брате, Гс посла́ мá Іс, да прозрíши, і йспóлниши ся дх ст (18) і áвїе ѿпадóша ѿ сочію его áко чешѹ́, прозрѣ же áбїе, и въстáкъ крти́ся. (19) и прїéмъ пи́щѹ оукрѣпи́ся“.

Важна в тім оповіданю та подробиця, що слїпота зійшла з очий Савлових „як луска“. Се виразний натяк на розповсюджену в тих часах у Палестинї хоробу прокази, від якої шкіра на людськім тїлї відпадає в формі білої луски, і якою в молодости був діткнений також апостол Павло, що й до смерти мав від неї плїш на голові.

Текст сього оповіданя, в якім згадано, що мав потерпіти пізнїйший апостол Павло за ім'я Ісусове, свідчить про те, що оповіданє було написане значно пізнїйше по доконанім фактї, а правдоподібно аж по смерти апостола. Сам Павло згадує про своє покликанє в своїх писанях два

рази, але дуже загально. В першім посланїю до Коринтян, розд. IX, ст. 1—6, і в посланїю до Ґалятів, писанім трохи вчаснїйше, розд. I, ст. 11—24.

Коли вчитати ся докладно в текст сього оповіданя, то побачимо, що він досить радікально суперечить оповіданю Апостольських Дїянь, які нїчого не знають про подорож Павла до Арабії. Там, мабуть, у арабській пустинї в часї довшого побуту на самотї мусїв Павло мати ту обяву христіянської науки, яку він пізнїйше проповідав ріжним народам і якою стягнув на себе завзяту ненависть Жидів. Ся обява, коли нею вважати цїле Павлове розумінє христіянства, була майже діяметрально супротивна тому, що проповідував Ісус. Бо коли Ісусове „царство Боже“ основувало ся на любови, справедливости та чистотї душевній, то Павло основував своє христіянство на доґмах про божество Ісусове і про відкупленє людського роду через його смерть та на досить строго переведеній орґанїзації христіянських громад з обовязковими грошевими складками.

Лєґенда про ослїпленє „ворога божого“ перед його навернєм на христіянство, причеплена до особи апостола Павла правдоподібно вже по його смерти, 300 лїт пізнїйше пристає в трохи відмінній формі до особи царя Константина Великого, в якого житєписї вже по побідї над Максентієм під знаком хреста читаємо, що він, не ставши ще христіянином запав на тяжку хоробу, „єже гл҃етсѧ слонова проказа ꙗко всемꙋ тѣлꙋ его ѡ҆стрꙋпѣти“. Лїкарі поганські радять йому скупати ся в крови невинних дїтий, щоб відзискати здоровлє. Уже назбирано таких дїтий і хорого кесаря повезли до банї, де їх мали порізати, коли по дорозї він почув плач материй, у яких повідбирано дїти, і довідавши ся про причину їх плачу велїв вести себе назад до Капітолїя, заявляючи, що волить сам умерти, нїж мають за для нього гинути невинні дїти. Після сього він має обяву від апостолів Петра й Павла, аби покликав христіянського епископа Селивестра. Сей навчив його про христіянську віру і охрестив, „и ѿпадоша емꙋ телесныꙗ строупы, ꙗко чешоуꙗ“. Нема сумнїву, що й Корсунська лєґенда про хрещенє св. Володимира, який по здобутю Кор-

суня ослїп, а по охрещеню слїпота спала з його очий як луска, стоїть у безпосереднім звязку з сими обома леґендами навіт близше Павлової, як Константинової, із сею остатньою одначе звязана слїдом прокази на очах. На схожість сеї обставини скільки знаю, доси не звернено уваги хоча анальоґія між Володимиром і константином здавна кидала ся в очи письменникам і дослїдникам історії. З того порівнаня виходить у своїй похвалї київський митрополїт Іляріон. Та сама анальоґія ясна була для автора Толкової Палеї, який кінчачи своє оповіданє хрещенєм Руси і порівнявши Володимира з разу з Мойсеєм, потім додає: „І бысть вторыи Костѧнтинъ земли рꙋскои Володїмиръ. Ѡ ст҃аѧ цр҃ѧ Констѧнтине ї Володїмире, помозита на противныа сродником ваю и҆ люди избавлѧйте ѿ всѧкїа бѣды греч҃скїа ї рꙋскїа!“ [1]) Се закінченє Палеї може між иншими признаками вважати ся одним із доказів її південно-руського походженя. Анальоґію між Володимиром і Константином з погляду новочасного історика проводить також М. Грушевський у своїй Історії України-Руси, т. І, друге вид. у Львові 1904, ст. 475.

Парадоксальність Ісусового вислову про любов до ворогів, поданого в євангелію Луки відчули вже найдавнїйші отцї церкви, подаючи в своїх коментаріях до ново-завітних книг ріжні толкованя і поясненя сих слів. У староруськім Ізмараґдї, що черпав переважно із тих старих грецьких жерел, містить ся між иншим „Слово свѧтыхъ от҃цъ ѡ расмотрѣнї и любви“, в якому читаємо: „Подобаетъ ѿсѣкати многоу любовь и творити съ разсмотрѣнїемъ, хотѧтъ бо еретици всѣмъ добры быти, не разоумѣюще истины. Гсдь бо рече: „Аще любѧщыѧ васъ любите, то каѧ вамъ хвала єсть; Любите рече врагы ваша“. Лѣпо ны єсть ѡ семъ разоумѣти іако не рече „врагы моѧ“, но „врагы ваша“. А се же божїи врази: Жидове и вси заповѣди божїи престоупающїе и

[1]) Памятки українсько-руської мови і лїтератури т. І, Львів, 1896 ст. XIII.

творѧщїе сѧ христїане и маловѣры соущи и свою волю творѧще и словесъ божїихъ не слоушающе, то соуть божїи врази. Си тако єсть: хотѧще ко всѣмъ добры быти, не разоумѣюще, ꙗко таковїи порабощают сѧ дїаволоу" [1]).

---

[1]) В. А. Яковлевъ, Къ литературной исторіи древне-русскихъ сборниковъ. Опытъ изслѣдованія „Измарагда". Одесса, 1893, ст. 59.

„УКРАИНОФИЛАМЪ“.

(Невідомий твір П. Кулїша).

Рукопис сього твору, писаний рукою самого Кулїша в 1862 році, випадково дістав ся до рук редакції, і вона признала його вартим до уміщення в своїм науковім орґанї. По своєму змісту сей невідомий до сього часу публїцистичний твір Кулїша заслугує на увагу не тільки як цїнний матеріял до біоґрафії автора, але окрім того—се дуже інтересна сторінка з історії українського національного руху 1860-х років, з життя так званих українських „громад“, які на той час сами собою стали складатись по різних містах на Україні. То були переважно гуртки освіченої молоди, що гаряче любила свій народ і щиро бажала чим-мога прислужитись йому; через те напрямок в сих гуртках був щиро демократичний. А про те історія українського національного відродження ще в 1840-х роках склалась так, що йому більш-меньш щиро сприяло і допомагало чимало й тодїшнього українського панства. Згадаймо, наприклад, скільки щирих приятелїв поміж таким панством мав Т. Г. Шевченко ще до свого заслання, як от родина князя Репніна, граф Яків Дебальмен, Лизогуб і багато инших. Ще більш таких друзїв та приятелїв було у Кулїша, особливо з початку 1860-х років, коли він стояв в найближчих особистих стосунках з чималим гуртом полтавських та чернигівських панів, які шанували в нїм талановитого українського письменника й дїяча, співчували його національним замірам і не відмовляли навіть допомагати грішми на видання його творів, як се робили, наприклад, Галаган і Тарновські (батько й син). Коли задумане було виданнє „Основи“, видавцї мусили добре

рахуватись з тим, як би так мудро повести справу, щоб витримати поступово-демократичний напрямок журналу і разом з тим не відполошити благородних земляків. Про се, безперечно, дбав і сам Кулїш, хоч в однім листї він і зрікаєть ся чогось сих заходів, звертаючи вину на инших. „Журналъ Василію Михайловичу (Білозерському) разрѣшенъ“, писав він до Марка-Вовчка в листї від 15 марта 1860 р., „но Василій Михайловичъ хочетъ издавать его въ духѣ примиренія съ панами, хочетъ ублажить пановъ и полюбиться имъ своимъ журналомъ, тогда какъ панское негодованіе я считаю заслугой украинской литературы, по преимуществу демократической“ [1]). Як мало щирости було в сих словах, про те найкраще свідчить отсей самий твір Кулїша, який тепер ми подаєм до загальної відомости. Він і написаний був власне задля того, щоб догодити панам і хоч трохи вгамувати серед молодих „громадян“ занадто гострі прояви щирого демократизму, які не подобались панам і більш нїж що инше викликали „панское негодованіе“. Справди, українське панство не цуралось „Основи“, численно її пренумерувало, чим могло допомагало їй. Досить указати на такий факт, що той самий Михайло Юзефович, якого обвинувачували, наче б то він видав Костомарова в 1847 р. в справі про Кирило-Меѳодієвське братство, тепер сам посилав до „Основи“ статтї й матеріяли і до того ж принукав проф. Іванїшова, який був тодї головним редактором в Київській археоґрафічній комісії, де предсїдательствував сам Юзефович. З сим паном Кулїш мав тодї щиро приятельські зносини, радив ся з ним у своїх лїтературних і наукових справах і трохи чи не за його ж порадою написав і сей самий твір „Украинофиламъ“, який ми тепер оголошуємо. Взагалї особисті відносини Кулїша з Юзефовичом остільки характеристичні, що на їх варто довше зупинитись.

Замолоду Кулїш справдї дізнав чимало ласки й помочи від Юзефовича. Се він власне, як тодїшний помічник попечителя київської уч. округи, постарав ся так, що Кулїш, не маючи нїякого дїплому (бо, як звісно, він покинув ґімназію з V класси і був тільки вільним слухачем в університетї, та й то не довго) був назначений учителем дворянського

[1]) „Кіевская Старина, т. LXX, IV, 48.

училища (в Луцьку, а потім у Київі), а через кілька років— старшим учителем ровенської ґімназії, відкіля, не без помочи того ж таки Юзефовича, він перейшов на таку ж посаду до Петербургу. Через сорок лїт після того, коли давнїй „благодѣтель“ давно вже став йому ворогом, Кулїш з вдячністю згадував сю прислугу: „Благодаря пристрастію диллетанта бюрократіи, нѣкогда дуэлиста-маіора Юзефовича,“ писав Кулїш в 1885 р., „я посланъ былъ на мѣсто Костомарова въ Ровно изъ учителей трехкласснаго дворянскаго училища“ [1]). Коли в 1847 р. членів Кирило-Меѳодієвського братства спіткала халепа, то деякі з них, що ранїйш теж приятелювали з Юзефовичом, як от Костомаров та Шевченко, навік одсахнулись від нього, але не так зробив Кулїш: засланий в Тулу, він теж кілька років цурав ся свого „незабвеннаго благодѣтеля“, як він узнавав його в ранійших листах; але скоро став вільним і приїхав до Київа, зараз же помирив ся з ним; давнї приятелї якось поміркувались між собою, вияснили „непорозуміння“, і з 1855 року між ними знову починаєть ся дружне листуваннє. В першім листї Кулїш писав так: „Почтеннѣйшій другъ моей юности Михаилъ Владиміровичъ! Мнѣ хочется выразить, какъ легко у меня сдѣлалось на душѣ послѣ того, когда между нами возстановились прежнія отношенія. Можетъ быть, Вы никогда не испытали, какъ тяжко отвергать отъ души человѣка, съ которымъ связаны святыя воспоминанія юности. Мои горестныя обстоятельства оправдываютъ меня въ моемъ ужасномъ заблужденіи касательно Васъ, и мнѣ остается только радоваться, что у меня съ души свалился наконецъ тяжелый камень“ [2]). І з того часу між давнїми приятелями відродились старі дружні взаємини, і не тільки на ґрунтї особистих прихильних відносин, але попереду усього на ґрунтї національних думок, замірів, співчувань, бо як же инакше зрозуміти те, що Кулїш про всї свої гадки й заміри що до українських справ трохи не першого сповіщав Юзефовича і радив ся з ним, як з щирим приятелем. Мало того, Юзефович навіть радо приймав на себе усякі доручення Кулїша по тих же українських справах. Наприклад, в 1856 р. Кулїш писав до Юзефовича по українські: „Може Ви вже і

1) „Новь“, 1885 р., № 13, стор. 62.
2) „Кіевская Старина“, т. LXIV, стор. 312.

од кого иншого довідались, что моя „Чорна Рада“ вже печатаєть ся. З давних давен Ви залюбки помагали менї у моїх книжних дїлах; то маю добру надїю, що й тепер не одмовитесь. Без сорому казка: грошей катмає! Будьте ласкові, роздайте добрим людям отсі 20 білетів (підписних) та пришлїть менї підмогу“ [1]). І Юзефович, не ждучи, поки роздасть сї білети, зараз же виняв з власної кишенї усї гроші і послав їх Кулїшеви. Отак він і потім не раз розповсюжував його книжки, як добрий комісіонер. Звісно, Юзефович не подїляв усїх пунктів національної програми Кулїшевої, але до якоїсь міри все таки співчував їй, і приятелям не трудно було якось погодитись між собою. В однім листї (1862 р.) Юзефович писав Кулїшеви: „Ваше дружеское вниманіе къ моимъ совѣтамъ меня искренно тронуло и вмѣстѣ порадовало: значитъ, мы не такъ чужды другъ другу на почвѣ нашего національнаго вопроса“ [2]).

Так от у яких стосунках стоявъ Кулїш на ґрунтї національної справи навіть до такого чоловіка, який потім виступав як одвертий ворог українства. А що й казати про таких українських панів, як Галаган, батько й син Тарновські, панї Милорадовичка в Полтаві і багато инших, що до кінця свого віку зоставались принаймнї потайними українофілами! Не диво, що у Кулїша та і в инших керманичів української справи змогла зародитись тодї мрія перетягти до свого боку трохи не все українське панство, чим і можна пояснити дуже поміркований тон „Основи“ в питаннях соціяльного характеру. Але тут на перешкодї ставали як-раз ті самі молоді „громади“, які разом повстали на Українї в 1860 р. і якими могли тільки тїшитись старі Українцї. Пани теж спочатку готові були тїшитись ними. Сам Юзефович писав Кулїшеви в 1862 р.: „Меня радуетъ и то, что наши „громады“, какъ явленія жизни, имѣютъ громаднѣйшую силу: онѣ успокоятъ у насъ горячечныя увлеченія“. [3]) У самого Юзефовича був тодї син студент (Володимир), якого він найдужче любив і поводивсь з ним як з другом, а він був гарячим Українцем і дїяльним членом студентської громади; від нього, та ще від

1) Там же, стор. 313.
2) Там же, стор. 323
3) Там же, стор. 323

його старшого товариша, що трохи не жив у його домі (д. П. Житецького), Юзефович з цїкавістю довідував ся про все, що обходило молодих громадян, як вони змагались з студентами-поляками про те, чи польським, чи українським мусить бути київський університет, і т. и. Сї змагання дуже подобались Юзефовичеви, але не подобалось йому те, що серед тих же громадян панував занадто вже (як здавалось йому й иншим панам) демократичний дух і настрій. В громадах лївобережної України сей дух не так гостро відчувавсь, бо молода інтелїґенція, що робила більшість у громадах, сама походила з того ж таки панства і не мала нїякої рації ставитись гостро до своїх батькїв, більш-меньш помазаних теж українофільством. Не те було у Київі. Тут першу громаду заложили студенти з правобережної України, де панство було наскрізь чуже й вороже до українства; між громадянами не мало було й таких щирих Українцїв, які сама походили з польської шляхти, але зреклись її і за те терпіли від неї усякі переслїдування. З них найбільш виходило завзятих демаґогів, або, як їх Поляки звали, хлопоманів, котрі прінціпіяльно не хотїли нї в чім миритись з панством і навіть в зовнїшнім обіходї свого життя відкидали усякі ознаки панського поводження і навмисне, сказати б, опрощувались, щоб нї в чім не відрізнятись від „меньшого брата“, з яким вони щиро бажали зїднатись душею й тїлом. Їм потурали й природні паничі-Українці, особливо люде легкодумні, які завжди охоче розмінюють найповажнїйшу ідею на зовнїшнї дрібниці, гадаючи, що в сих дрібницях і єсть сама суть ідеї. Скоро отсе опрощеннє зробилось дуже модним і запанувало більш-меньш і по инших українських громадах (як воно панувало тодї навіть серед московських славянофилів, що теж наряжались в старобоярські охабнї та однорядки). Молоді паничі, навіть з багатих родин, не тільки носили народню українську одежу (так робили й деякі з їх батьків), та ще й шили її з найгрубшого матеріялу, мазали чоботи дьохтем, курили простий тютюн, в розмові і в манїрах умисне поводились мов справжнї неосвічені парубки, і особливо, мов лихий ладану, цурались панського товариства. І коли такий панич-хлопоман приїздив до свого дому, то він і там удавав з себе простого козака і тим доводив матїр, батька і всю свою панську родину до великої прикрости й

смутку. Звичайно, що се страшенно не подобалось панству і декого навіть відполошувало від співчування українській національній ідеї.

Се усе непомалу обурювало й самого Кулїша, який з 1860-62 рр. що-року одвідував земляків на Україні і мав нагоду власними очима бачити, який напрямок бере гору серед молодих громадян. І в Полтаві, і в Київі його вітали та шанували від щирого сердця, як признаного проводиря української справи, уславленого письменника й друга Шевченка; а проте молодь зараз же помітила, що се мов не той Кулїш, якого вона знала по його творах і попередній дїяльности. Полтавцїв ще в 1860 р. неприємно вразила „какая-то надменность Кулїша, холодная сдержанность и большое самолюбіе, не допускавшее противорѣчій“ [1]). Ще гірш розчарував Кулїш в 1862 р. київських громадян, як се ми нераз чули від небіжчика В. Б. Антоновича, який з того часу назавжди стратив свої попереднї сімпатії до нього. [2]) Тут власне, у Київі, найгострійше відчував ся той занадто гарячий демократичний напрямок серед молоди, який так неприємно мусив вражати „артистичну-арістократичну натуру“ Кулїшеву [3]); тут найбільш цурались панства, і тут же власне тільки й були тодї молоді „энтузіасти“, про яких з докором згадує Кулїш, що вони „буквально погружаются въ толпу неграмотнаго люду съ цѣлью служить ему своею образованностью, оборонять его отъ злоупотребленій чиновничества и вести его къ нравственной свободѣ“. [4]) Напевно, про се все жалїлись Кулїшеви й деякі пани, а поперед усїх Юзефович, наслїдком чого й було те, що Кулїш згодив ся зняти свій авторитетний голос в сїй справі і написав щось подібне до енцикліки — „Украинофиламъ“. Про участь в сїй справі Юзефовича ми кажемо на підставі того, що Кулїш свій рукопис

---

[1]) Спомини А. Я. Кониського „Кіев. Стар“. т. LXXXIV, 52.

[2]) Про се між иншим згадує й В. Доманицький в короткій біографії Антоновича з нагоди 45-лїтнього ювилею наукової його дїяльности.

[3]) Так сам Кулїш характеризував свою натуру в анонімній автобіографії, надрукованій в однім галицькім виданнї.

[4]) До таких „ентузіастів“ належало тодї двоє з київських громадян: Непокойчицький, що учителював на Волини, і Борис Познанський, що писарював в канївськім повітї.

не просто подав до друку, а попереду переслав на розгляд Юзефовичови, який і зробив у нїм деякі поправки. Стаття була зложена Кулїшем наприкінцї августа 1862 року, в хуторі Мотронівцї, під Борзною, де він пробував усе лїто того року. Вона була призначена для друку, але не в „Основі“, яка тодї ще виходила, а десь у Київi. На рукопису Кулїш зробив помітку: „На двѣ статьи разбивать нельзя—conditio sine qua non“; значить, стаття мусила друкуватись у якомусь журналї. А в Київi тодї видавав ся один тільки журнал „Вѣстникъ Югозападной и Западной Россіи“, у якім за той же 1862 рік знаходимо й твір Кулїша під назвою: „Встрѣча. Отрывокъ изъ историческаго романа начала XVI вѣка“. Редактором сього „Вѣстника“ був звістний Говорський, заядлий ворог усього українського, і трудно зрозуміти, ради чого Кулїш давав йому свої твори, поминаючи власний український орган [1]). Мабуть, Кулїш не сподївавсь, щоб редакція „Основи“ приняла його енциклїку.

Але вона не була надрукована і в „Вѣстнику“—Говорського: певно, сей признав її небезпечною для себе; бо коли він потім жалїв ся, либонь Кулїш своїми навіть беллетристичними творами „уронилъ его журналъ въ глазахъ начальства“, то тим паче мусила його злякати стаття публїцистична, наскрізь пройнята україфільським духом. Проте сей твір Кулїшів „Украинофиламъ“ не зостав ся невідомим київським громадянам, читав ся в рукопису на їх зборах і зробив на молодь неприємне вражіннє, як про се повідали нам тогочасні свідки, що самі були тодї членами київської громади.

Ор. Левицький.

---

[1]) Про відносини Кулїша до Говорського і його „Вѣстника“ див. Кіев. Старину. т. LXXIV, 65-66.

Украинофиламъ.

Не безъ нѣкоторой робости приступаю къ изложенію личнаго своего взгляда на предметъ, въ которомъ заинтересовано такъ много людей съ положительной и отрицательной стороны.

Не желая быть пассивнымъ органомъ одной партіи, я боюсь быть обвиненнымъ въ малодушномъ поворотѣ другой, какъ это часто случается съ людьми независимаго мнѣнія въ моменты сильнаго возбужденія страстей. Лично для меня такое обвиненіе значило бы немного больше вѣтра, свистящаго мимо ушей; но при неточности у насъ понятій о гражданской честности, оно могло бы вредить успѣхамъ идеи, которая дорога для меня не меньше самой жизни. Къ счастью моему, для меня давно ужъ не новы превратныя сужденія о цѣли, къ которой я постоянно стремлюсь, и потому увѣренность въ раннемъ или позднемъ торжествѣ истины заставляетъ меня и на этотъ разъ пренебречь опасеніями, которыя породили было во мнѣ минутную нерѣшимость.

Украинская идея, основанная на началѣ глубоко-демократическомъ, явилась вслѣдствіе почувствованія неправды во взаимныхъ отношеніяхъ между собою брата и брата. Евангельское ученіе, обновясь въ чистыхъ и горячихъ украинскихъ сердцахъ, заставило ихъ полюбить труждающихся и обремененныхъ больше, чѣмъ любили они до тѣхъ поръ богатыхъ и знатныхъ друзей своихъ, больше, чѣмъ любили братьевъ, сестеръ, отцовъ и матерей своихъ. Отвергнувъ мысль о собственномъ благосостояніи, пренебрегши честолюбивыми планами, свойственными молодому уму, и рѣшась на всевозможныя бѣдствія посреди тѣхъ, кого они въ душѣ своей называли недолюдками, принялись эти вначалѣ весьма немногіе народолюбцы за свое новое дѣло и начали его съ изученія простого народа украинскаго, его языка, его нравовъ, обычаевъ и его исторіи. Во главѣ своей они имѣли поэта, котораго природныя способности до сихъ поръ не оцѣнены вполнѣ, по невозможности

приложить мѣрило критики къ произведеніямъ ненапечатаннымъ. Былъ между ними и еще одинъ высокій талантъ, обнаруживший всю свою силу только въ недавнее время, на поприщѣ исторіи. Но все таки ихъ было такъ мало и пропаганда ихъ, чуждая политической искусственности, распространялась такъ медленно, что прошли бы десятки лѣтъ прежде, чѣмъ общество обратило на ихъ дѣло серьёзное вниманіе. Къ несчастью для нихъ лично— или, по крайней мѣрѣ, для лучшихъ изъ нихъ—и къ счастью для проповѣдуемой ими идеи, посторонняя механическая сила, понимавшая вещи слишкомъ грубо, нашла нужнымъ уничтожить неуничтожимое и распорядилась такъ неловко съ немногими дѣятелями только что воплотившейся идеи, что число ихъ начало выростать быстро и въ теченіе нѣсколькихъ лѣтъ охватило значительную часть мыслящаго общества. Въ настоящее время подобный пріемъ со стороны правительствующихъ властей представляется намъ рѣшительно невозможнымъ: до такой степени для каждаго сколько-нибудь свѣтлаго ума сдѣлалась ясна его недѣйствительность; за то выдвинуты на сцену дѣйствія другія мѣры, вредныя для общаго блага въ томъ отношеніи, что лишаютъ здоровую общественную среду возможности обсуждать вопросъ со всѣхъ сторонъ и этимъ опредѣлить ему законныя границы въ общей дѣятельности нераздѣльнаго русскаго народа. На рукописныя и печатныя сентенціи во вкусѣ „Русскаго Вѣстника“ украинцы отвѣчаютъ по необходимости молчаніемъ, и этому молчанію могутъ радоваться только самые недальновидные, самые ненаблюдательные политики. Идея засвидѣтельствовала свою жизненность множествомъ фактовъ, а можетъ ли процессъ жизненности пріостановиться оттого, что слово живое не сопровождается словомъ печатнымъ? Не пріостановится онъ ни на мгновеніе, но, не управляемый совокупностью мыслящихъ силъ въ обществѣ, породитъ явленія странныя, безобразныя и на время вредныя для многаго хорошаго. Такъ дѣйствительно и случилось. Между послѣдователями украинской идеи начали обнаруживаться такія дикія тенденціи, что, при всемъ моемъ отвращеніи къ общей, невольной нашей манерѣ выражаться обиняками, я счелъ долгомъ заявить свое разномысліе. Да вѣдаетъ, однако жъ, читатель, что я подвергаю здѣсь обсужденію далеко не весь вопросъ, настоятельно требующій свободнаго обсужденія: я коснусь только нѣкоторыхъ сторонъ, да и то съ соблюденіемъ необходимыхъ условій нашей жалкой полемики.

Нѣтъ въ исторіи примѣра, замѣчаетъ Бокль, чтобы какой-нибудь классъ людей, обладая силой, не злоупотреблялъ ею. Украинское панство, соединенное тѣсными связями съ великорусскимъ чиновничествомъ, не имѣло ни въ своемъ прошедшемъ, ни въ своемъ настоящемъ достаточныхъ опоръ противъ этого порока, общаго всему человѣчеству. Не уступая ни въ формальной, ни въ сердечной набожности сосѣднему дворянству, оно лукавило передъ евангельскимъ ученіемъ не хуже сосѣдей и, усердно поклоняясь небесному Отцу, относилось—говоря вообще—болѣе чѣмъ равнодушно къ земнымъ чадамъ его. Въ церквахъ у него, по заведенному порядку, говорилось о любви къ ближнему, о самоотверженіи въ пользу ближняго, о водвореніи царства Божія на землѣ; въ домахъ, на поляхъ и заводахъ съ этимъ ближнимъ обращались вовсе не похристіански. Не всѣ, конечно—и далеко не всѣ—пользовались варварски преимуществами званія, превосходствомъ богатства и безсиліемъ административнаго контроля. Одни, по добротѣ души, довольствовались малою долею труда со стороны крестьянъ, въ видѣ законной платы за землю, предоставленную имъ въ пользованіе, и при этомъ вмѣняли себѣ въ обязанность защищать ихъ отъ полицейской саранчи. Другіе, въ благодушной лѣности, не вѣдали, что творится у нихъ въ имѣніяхъ, предоставленныхъ въ распоряженіе нѣмцамъ, полякамъ, отставнымъ вахмистрамъ или панкамъ, не отличающимся излишнею тонкостью нервовъ. И теперь еще можно найти много добрыхъ людей, которые съ удивленіемъ узнаютъ, что ихъ имѣнія были американскими плантаціями. Но вообще Украина обѣихъ сторонъ Днѣпра для наблюдательнаго взгляда представляла зрѣлище притѣсняемыхъ и притѣснителей. Разнообразны были формы неправдъ господствующаго класса въ отношеніи къ классу подчиненному, но перечислять ихъ здѣсь нѣтъ надобности. Дѣло въ томъ, что украинскіе народолюбцы, не обращая вниманія на благородную часть господствующаго класса, какъ на явленіе естественное, и поражаясь злоупотребленіями силы со стороны другой, несравненно многочисленнѣйшей части, какъ явленіемъ чудовищнымъ, отвернулись отъ всего, что составляетъ принадлежность господствующаго сословія, и начали искать истинной человѣчности только въ сословіяхъ труждающихся и обремененныхъ. Роковая крайность! Она то была причиною односторонности развитія нашихъ литературныхъ талантовъ, безплодной или малополезной дѣятельности нашихъ энергическихъ людей, изолированности нашей громады народолюбцевъ и—что хуже всего—отчужденія отъ насъ множе-

ства людей богатыхъ и разносторонне образованныхъ, которые, проникшись уваженіемъ къ нашей дѣятельности, дали бы ей истинно общественное значеніе, сообщили бы ей солидарность и спасли бы многихъ изъ насъ отъ напрасной гибели въ борьбѣ съ нуждою и неблагопріятными гражданскими обстоятельствами. Чтобы высказаться яснѣе, я войду въ нѣкоторыя подробности касательно упомянутыхъ мною явленій.

Не перечисляя ни авторовъ, ни ихъ сочиненій, замѣчу, что творчество украинской музы до сихъ поръ ограничивается исключительно типами изъ простонароднаго быта. То правда, что ни одна литература не заимствовала изъ простонародной сферы жизни такихъ величавыхъ образовъ, полныхъ человѣческаго достоинства, какъ украинская, ни одна не сдѣлала свои идеалы въ простонародномъ вкусѣ столь популярными между читателями и даже слушателями. Возможность избѣжать аффектаціи въ этомъ весьма трудномъ, а для нѣкоторыхъ обществъ и совершенно недоступномъ родѣ творчества свидѣтельствуетъ несомнѣннѣе всего о природныхъ достоинствахъ украинскаго простонародья и оправдываетъ глубокую любовь къ нему нашихъ писателей. Способность безграмотной части этого простонародья слѣдить съ увлеченіемъ за полетомъ художественной фантазіи Квитки или Шевченка доказываетъ убѣдительнѣе всего, что, при благопріятныхъ обстоятельствахъ, изъ него могло бы выйти нѣчто великое. Но слѣдуетъ ли изъ всего этого, что литература, изображающая одну только сторону жизни—и при томъ въ идеальномъ ея пониманіи—идетъ вѣрнымъ путемъ къ дальнѣйшему своему развитію? На это замѣчаніе естественно можетъ явиться у читателя мысль: что же дѣлать авторамъ, если въ ихъ читающемъ обществѣ нѣтъ запроса на другіе образы и если это общество до того предубѣждено противъ всего не демократическаго, что не повѣрило бы идеалу поэта, еслибы поэтъ и могъ стать выше нѣмого, но могущественнаго запроса, вдохновляющаго его на творчество? Въ томъ то и дѣло, отвѣчу я въ такомъ случаѣ, что какъ поэтъ, такъ и его публика находятся у насъ въ изолированномъ положеніи. Въ публикѣ это естественно и почти неизбѣжно, вслѣдствіе извѣстныхъ историческихъ и политическихъ обстоятельствъ; но поэтъ, какъ существо, одаренное въ высшей степени чувствомъ свободы, можетъ и долженъ вырываться за предѣлы очарованнаго круга, начерченнаго для него окружающею его средою. Если наши поэты до сихъ поръ этого не дѣлали, если не взглянули на доступный

ихъ наблюденію міръ болѣе полнымъ, всеобъемлющимъ взглядомъ, то это слѣдуетъ приписать не столько умѣренности ихъ способностей, сколько недостаточности ихъ образованности; а полная образованность—замѣчу кстати—достигается поэтомъ только въ соприкосновеніи со всѣмъ составомъ того народа, къ которому самъ онъ принадлежитъ.

Говоря это, я имѣю передъ глазами не одно прошедшее или настоящее, но также и будущее. Какъ бы ни гордились нѣкоторые изъ насъ тѣмъ, что уже нами сдѣлано, какую бы цѣну ни придавали мы оригинальности и абсолютной независимости отъ другихъ литературъ кое-чего между нашими литературными произведеніями, но въ дальнѣйшемъ развитіи нашей духовной дѣятельности все это можетъ оказаться только слабыми опытами, первыми шагами ребенка, рѣшившагося идти безъ помочей. Въ насъ ничто еще не застарѣло, и потому для насъ нетрудно повернуть съ узкаго пути моральнаго развитія на болѣе широкій. Надобно только намъ подняться выше ложной гордости, которая останавливаетъ не только единицы, но иногда и цѣлыя корпораціи отъ простосердечнаго сознанія своей односторонности. Литература, изображая въ возвеличенномъ видѣ простолюдина и выставляя рядомъ съ нимъ одни пороки и глупости сословія господствующаго, клеймитъ это сословіе печатью отверженія, или—сказать проще—считаетъ его выродившимся и неспособнымъ къ продолженію народнаго развитія. Если-бъ такой взглядъ на него былъ справедливъ, то изъ его среды не являлись бы люди, горячо жаждущіе общаго добра, хотя и понимающіе это добро условно; не являлись бы изъ его среды люди въ высокой степени талантливые и энергическіе; не выдѣлялись бы изъ него люди, отличающіеся разумною дѣятельностью въ сферахъ, постороннихъ для украинскаго вопроса. Скажу болѣе: это сословіе дало уже намъ не одного поборника демократической украинской народности, при всемъ ея отчужденіи—безъ сомнѣнія временномъ—отъ того, что безразлично называется аристократизмомъ и панствомъ. Одинъ этотъ послѣдній фактъ свидѣтельствуетъ, что, будь наши писатели образованы разностороннѣе и не вдайся дѣятели нашей народности вообще въ крайность воззрѣнія на свою задачу,—сословіе панское, или какъ бы мы его ни назвали, заявило бы свою способность къ участію въ національномъ нашемъ возрожденіи гораздо выразительнѣе. Вмѣсто того, оно или остается равнодушнымъ зрителемъ нашихъ трудовъ, или даже противодѣйствуетъ имъ всѣми зависящими отъ

него способами; а способовъ у него много, не только матеріальныхъ, но и моральныхъ. Въ первомъ случаѣ оно считаетъ наши писанія ничтожными, не даетъ себѣ труда вникать въ нихъ, и этимъ вредитъ какъ собственному развитію въ современномъ народномъ направленіи образованности, такъ и ускоренію нашего дѣла; во второмъ—оно впадаетъ въ недоразумѣніе, котораго главною причиною были мы сами, или тѣ изъ насъ, которые, будучи не въ силахъ проникнуть глубоко въ сущность общей нашей работы, разглагольствуютъ о ней громче другихъ. Происходящій отсюда вредъ для обѣихъ сторонъ слишкомъ очевиденъ; но если дѣла будутъ идти еще долго такъ, какъ они шли до сихъ поръ, то въ будущемъ онъ возрастетъ до страшныхъ размѣровъ, и уже тогда поздно будетъ исправлять ошибки,—теперь еще можно исправить. Тогда судьею между двухъ враждующихъ тайно и явно сторонъ явится сила вещей; а мы, знающіе исторію своего прошедшаго, должны бояться повторенія стараго въ новой формѣ...

Не берусь рѣшить вопроса: украинскіе ли писатели вызвали такъ называемыхъ украинофиловъ къ особенному роду общественной дѣятельности, или украинофилы, согрѣвъ любовью атмосферу простонародной жизни, дали писателямъ возможность воплотить въ поэтическіе образы и картины свои великодушныя чувства. Чья бы ни была тутъ инціатива, но и тѣ и другіе взаимно на себя дѣйствуютъ. Поэтому крайности и недоразумѣнія писателей отражаются въ словахъ и поступкахъ украинофиловъ вообще, а образъ мыслей украинофиловъ болѣе или менѣе отражается на произведеніяхъ писателей. Но какъ, по моему убѣжденію, писатель *можетъ* стоять выше запроса со стороны своей публики, то отъ литературы мы должны ожидать поворота на болѣе прямую и удобную дорогу къ цѣли скорѣе, нежели отъ людей, болѣе или менѣе подчиненныхъ ея вліянію. Тѣмъ не менѣе, однакожъ, слѣдуетъ имѣть въ виду самодѣятельность читающаго общества, которое во многомъ, если не во всемъ, подчиняетъ себѣ и самое творчество поэтовъ, не говоря ужъ о писателяхъ болѣе обыкновенныхъ. Эта самодѣятельность сильнѣе всего управляется общимъ чутьемъ, въ чемъ есть и въ чемъ нѣтъ истинной пользы для успѣховъ жизни; и на это чутье мы должны болѣе полагаться, чѣмъ на самый безкорыстный энтузіазмъ нѣсколькихъ, хотя бы даже и самыхъ талантливыхъ представителей извѣстнаго движенія. Нельзя сказать, чтобы оно не проявлялось въ украинцахъ (разумѣя подъ этимъ словомъ не однихъ поборниковъ такъ называемой украин-

ской идеи), но не всѣ одинаково замѣчаютъ его. Что касается до меня, то я вижу его, между прочимъ, и въ самой недовѣрчивости, съ которою смотритъ на украинскій вопросъ множество людей, готовыхъ и способныхъ принять участіе во всякомъ разумномъ и близкомъ для нихъ дѣлѣ. Дѣйствительно, наблюдателя, спокойно изучающаго явленія современной жизни, невольно останавливаетъ печальный фактъ, что въ короткое время горячіе поборники новаго движенія сдѣлали такъ много на бумагѣ и такъ мало внѣ печатной строки. Изъ кого до сихъ поръ состоятъ украинскія громады, возымѣвшія свое начало въ столицахъ и украинскихъ городахъ непосредственно послѣ смерти Шевченка? Состоятъ онѣ почти исключительно изъ молодыхъ людей, горячо сочувствующихъ поэту великому, но не достигшему полной зрѣлости таланта, не достигшему полной гармоніи между мыслью, принадлежащею современному просвѣщенію общества, и вдохновеніемъ, составляющимъ его собственное достоинство... Люди того возраста, въ которомъ человѣкъ вырабатывается въ окончательную свою форму, едва ли относятся въ громадахъ къ людямъ, еще формирующимся, даже и такъ, какъ 1 къ 25. Могутъ это, пожалуй, объяснять нравственнымъ превосходствомъ молодого поколѣнія надъ старымъ; но въ такомъ случаѣ надобно въ развитіи моральныхъ силъ общества допустить скачки, а это отвергаетъ наука исторіи. Молодое поколѣніе создано поколѣніемъ предшествовавшимъ, и въ численности своей не можетъ относиться къ нему иначе, какъ дѣти къ отцамъ семействъ. Пропорція между представленными выше цифрами могла бы подойти подъ это правило только въ такомъ случаѣ, когда бы каждые 25 громадянъ были вполнѣ достойны своего названія; а вѣдь никто изъ передовыхъ людей въ громадахъ не станетъ, надѣюсь, отвергать истины, что въ этихъ собраніяхъ, какъ и во всякихъ другихъ, едва ли и половина личностей соотвѣтствуетъ своему назначенію. Слѣдовательно, надобно принять за болѣе вѣрное такое положеніе: что въ украинскихъ громадахъ люди сформировавшіеся относятся къ формирующимся, какъ 1 къ 50. Отъ какихъ же причинъ это происходитъ? Вотъ вопросъ, надъ которымъ стоитъ хорошенько подумать.

Не ручаюсь ни за полноту, ни за непогрѣшительность моихъ замѣчаній, но считаю долгомъ высказать ихъ для того, чтобы возбудить новую литературную бесѣду и посредствомъ ея или самому разубѣдиться въ своихъ понятіяхъ о предметѣ, столь важномъ для настоящаго момента украинской жизни, или другихъ разубѣдить

въ ихъ понятіяхъ. Мнѣ кажется, что главная причина этого печальнаго явленія заключается въ ошибочномъ пониманіи демократическаго характера украинскаго народа. Обыкновенно думаютъ, что простой украинскій народъ отвергаетъ идею панства по какому то особенному философскому взгляду на жизнь, присущему его природѣ, тогда какъ его недовѣрчивость къ панству и нежеланіе идти однимъ путемъ съ панами происходятъ отъ событій и обстоятельствъ чисто внѣшнихъ. Здѣсь не мѣсто распространяться о жалкой роли, какую онъ игралъ постоянно на почвѣ, обрабатываемой его собственными руками. Довольно привести одинъ фактъ: что иниціатива цивилизаціи, которую хотѣли водворить въ немъ, всегда принадлежала иноплеменникамъ, [1]) что распространялась она главнымъ образомъ посредствомъ иноплеменниковъ и направлена была къ исключительной корысти самихъ цивилизаторовъ. Кто изъ украинцевъ переходилъ въ этомъ случаѣ изъ роли пассивной къ роли активной, тотъ измѣнялъ родному языку и обычаямъ, отдѣлялъ личные интересы свои отъ интересовъ народныхъ и потому, дѣлаясь паномъ, естественно становился чужимъ для народа человѣкомъ. Недовѣрчивость народа къ панамъ и нежеланіе подражать имъ въ нововведеніяхъ охранили его отъ безхарактерности, въ которую онъ впалъ бы, ломая и переламывая свою жизнь на новый ладъ почти съ каждымъ полустолѣтіемъ. Если современные намъ его цивилизаторы увѣрены, что они безошибочно нашли, наконецъ, форму, въ которую должна отлиться его жизнь, то, надѣюсь, они согласятся, что было бы хуже для ихъ же великаго дѣла, когда бы этотъ народъ, не обладая досаднымъ для нихъ упрямствомъ, перебывалъ уже всѣмъ тѣмъ, что изъ него хотѣли сдѣлать прежніе его цивилизаторы. Поэтому не станемъ слишкомъ горячо жаловаться, что простой украинскій народъ неохотно подчиняется нашимъ глубокомысленнымъ планамъ его будущаго благоденствія; но не будемъ также утверждать съ оракульской смѣлостью, будто бы онъ до того демократиченъ по своей природѣ, что въ немъ не можетъ возникнуть никакая аристократія, безъ внѣшняго, принудительнаго вліянія. Наши молодые,

---

[1]) В сьому місці на полі рукопису рукою Мих. Юзефовича приписано: „Мнѣ кажется, это выраженіе слишкомъ не точно: можно бы употребить съ большею точностью слово *разноплеменники*. *Разноплеменность* выражаетъ вѣтви одного рода, тогда какъ *иноплеменность* подразумѣваетъ совершенно другой, чужой родъ, какъ, напр., нѣмцы и т. под“.

а часто и немолодые громадяне, упуская изъ виду эти соображенія, ведутъ себя такъ, какъ будто раскаиваются въ предшествовавшей жизни, не похожей на жизнь простонародную, какъ будто стыдятся преимуществъ, пріобрѣтенныхъ ими въ болѣе утонченномъ, панскомъ быту. Изъ любви къ простому народу, они часто, не безъ комическихъ усилій, нисходятъ къ грубости его манеръ и угловатости въ пріемахъ общежитія. Отъ этого случается нерѣдко встрѣчать въ громадахъ копіи, дающія уродливое понятіе объ оригиналахъ, такъ какъ не всѣ паничи видали на вѣку своемъ лучшіе образчики простонародья и не всѣ способны на основаніи наблюденій своихъ создать въ душѣ идеалъ естественной граціи простолюдина и его безыскусственнаго приличія въ обращеніи. Въ самой одеждѣ, которую усваиваютъ себѣ громадяне въ подражаніе низшему, земледѣльческому классу народа, не всегда мы встрѣчаемъ у нихъ идею усовершенствованія, которой нельзя отвергать ни въ какомъ обществѣ, способномъ къ развитію. Напротивъ, они большею частью слѣпо подражаютъ неуклюжести простонародной одежды, забывая, что эта одежда свидѣтельствуетъ о безвкусіи, до котораго простолюдины доведены были долгимъ гнетомъ неотступной нужды въ первыхъ потребностяхъ жизни и происходящимъ оттуда упадкомъ эстетическаго чувства. Но, положимъ, что наши народолюбцы опасаются усовершенствованіемъ простонародной одежды отдалиться отъ народнаго покроя и отъ самаго вкуса народнаго, еще не вполнѣ опредѣленнаго народоизученіемъ. Зачѣмъ же они допускаютъ въ ней неряшество? Зачѣмъ нѣкоторые изъ нихъ являются въ свое общество въ грязномъ, заношенномъ бѣльѣ и даже съ невымытыми дочиста руками? Почему сапоги на нихъ должны быть рыжіе, а волосы на головахъ всклокочены? Въ этомъ зрѣлищѣ должно быть что-то обидное для дѣйствительнаго простолюдина. По крайней мѣрѣ чувство человѣка, изучавшаго худшія и хорошія стороны простонароднаго быта, невольно оскорбляется подобной каррикатурою. Что касается до манеры въ обращеніи, то мнѣ случалось наблюдать одно и то же лицо въ собственно такъ называемомъ *обществѣ* и въ собственно такъ называемой *громадѣ*. Въ обществѣ оно держало себя, какъ всѣ; въ громадѣ дозволяло себѣ грубости, не оправдываемыя никакою свободою слова, никакою простотою нравовъ. Терпимость въ этомъ случаѣ со стороны людей, не желающихъ выказать своихъ преимуществъ изъ уваженія къ равенству, ведетъ къ самой нелѣпой охлократіи. Тутъ наши громадяне отступаютъ отъ народнаго житейскаго смысла еще боль-

ше, нежели въ своей внѣшности; ибо простой народъ, при всемъ его упадкѣ въ настоящее время отъ причинъ, извѣстныхъ каждому, въ своихъ сходкахъ и трезвыхъ бесѣдахъ сохраняетъ извѣстный тактъ и далекъ отъ того, чтобы не понимать ни приличнаго тона въ публичной рѣчи, ни ея предѣловъ. Прямымъ слѣдствіемъ высказаннаго мною и многаго другого, чего я не могу покамѣстъ высказать, бываетъ то, что съ одной стороны люди, не получившіе хорошаго воспитанія, находятъ въ громадахъ какъ бы оправданіе своей грубости и безтактности, а съ другой—люди благовоспитанные и развитые входятъ въ наши громады не иначе, какъ съ нѣкоторымъ самоотверженіемъ, ради идеи, или же вовсе чуждаются ихъ. Да не подумаетъ, однако-жъ, кто-нибудь, что я своими замѣчаніями намекаю на безполезность громадъ вообще. Если бы я считалъ ихъ безполезными, то не сталъ бы тратить и времени на обсужденіе ихъ дѣйствій,—обсужденіе, разумѣется, поневолѣ далеко не полное.

Въ надеждѣ, что мой голосъ не будетъ гласомъ вопіющаго въ пустынѣ, обращу еще вниманіе моихъ читателей на дѣйствія громадянъ внѣ ихъ сходокъ. Наши громадяне большею частію состоятъ изъ людей, придавленныхъ нуждою, а потому самому и развитыхъ болѣе или менѣе односторонне. Воображая же себя, какъ это свойственно одностороннимъ людямъ, образцами истинно общественной жизни, они взираютъ на другіе слои общества съ нѣкоторымъ пренебреженіемъ и въ этомъ случаѣ уподобляются самымъ крайнимъ аристократамъ по пословицѣ: les extrémités se touchent. Многіе изъ нихъ убѣждены серьезно, что время ихъ было бы потерянымъ, если бы они проводили его въ обществѣ, не раздѣляющемъ ихъ понятій о народѣ и вообще о жизни. Чего они лишаются относительно умственнаго развитія вслѣдствіе этого заблужденія, понятно каждому опытному въ жизни человѣку; но отчужденіе отъ среды не украинофильской, среды сравнительно огромной и разнообразно могущественной, вредитъ ихъ благородно задуманному дѣлу больше, нежели самыя темныя предубѣжденія противъ него мѣстныхъ властей, которыя—надо замѣтить—во многомъ, если не во всемъ, зависятъ отъ вліянія этой среды. Оставляя въ сторонѣ обстоятельства, о нихже не лѣть здѣ глаголати, укажу на фактъ убѣдительный, какъ мнѣ кажется, въ высокой степени. Громадяне наши жалуются на діаметральную противоположность въ пониманіи дѣла жизни со стороны людей, отъ которыхъ зависитъ свобода ихъ человѣколюбивыхъ дѣйствій. Почему же они не стараются живыми

связями съ преобладающею покамѣстъ частью общества внушить ей довѣріе къ умѣренности своихъ стремленій, безъ которой не мыслимо сочувствіе къ нимъ никакой посторонней среды? Почему не усиливаются занимать въ этой средѣ мѣста, принадлежащія имъ по ихъ образованности и по честной стойкости ихъ характеровъ? Почему, наконецъ, не имѣютъ они въ виду законной смѣны поколѣній, вслѣдствіе которой люди новыхъ убѣжденій должны нѣкогда стать во главѣ мѣстной администраціи, которая, не понимая покамѣстъ хорошенько, въ чемъ именно дѣло, естественно держитъ ухо востро и, по своимъ понятіямъ о благѣ общемъ, останавливаетъ, сколько можетъ, новое украинское движеніе къ пробужденію народнаго самосознанія? Опасаться въ этомъ случаѣ искушеній, представляющихся молодымъ умамъ на каждомъ шагу, значитъ не довѣрять могуществу своей идеи и искать спасенія отъ соблазновъ твердой воли въ какомъ-то иночествѣ. Между тѣмъ посмотрите: уклоняясь отъ одного соблазна, они впадаютъ, подобно инокамъ, въ другой, гораздо болѣе вредный. Чтобы принадлежать къ обществу преобладающему, необходимо для каждаго имѣть извѣстную долю нравственныхъ достоинствъ, возвышающихъ человѣка надъ уровнемъ людей, обиженныхъ природою и придавленныхъ обстоятельствами. Конечно, въ этомъ требованіи есть много ложнаго, принимаемаго немыслящею массою за человѣческія достоинства; но на то и данъ человѣку свободно дѣйствующій умъ, чтобъ различать золото отъ мишуры. Никто, надѣюсь, не станетъ отвергать, что въ этомъ обществѣ каждый изъ насъ находитъ больше, нежели гдѣ либо, и побужденій возвыситься надъ толпою, и помощи со стороны людей, уже болѣе или менѣе возвысившихся—хотя бы и не въ нашемъ духѣ и направленіи; а эти вспомогательныя средства дѣйствуютъ гораздо могущественнѣе на слабую—въ этомъ надо сознаться—нашу натуру съ хорошей стороны, чѣмъ неизбѣжные соблазны обыкновенной общественной жизни—съ дурной. Но дико бросаются въ сторону отъ общаго пути молодые украинофилы. Чуждаясь разномыслящаго съ ними общества и пренебрегая его правилами, они отвыкаютъ владѣть своимъ днемъ и держать умъ свой всегда въ порядкѣ. Кто слѣдилъ за массою этихъ молодыхъ людей, тотъ знаетъ, что только весьма немногіе изъ нихъ достигаютъ извѣстной степени учености и занимаютъ въ ряду общественныхъ дѣятелей видныя мѣста. Этихъ немногихъ спасаетъ, можно сказать, только врожденный имъ талантъ, облагораживающій человѣческую натуру силою своего ясновидѣнія. Остальные и

по матеріальному, и по нравственному своему положенію остаются затерянными въ массѣ людей, добивающихся рутиннымъ способомъ извѣстной значительности въ наукѣ и вліятельности въ жизни; а это происходитъ не отъ ограниченности ихъ способностей, не отъ безсилія ихъ характеровъ: это прямое слѣдствіе отчужденія отъ среды, которая способностямъ даетъ безпрестанно свѣжую пищу, а характерамъ необходимую для общественной жизни обработку.

Самое сильное оправданіе, какое могутъ представить съ своей стороны ультра-украинофилы, состоитъ въ томъ, что они, удаляясь отъ сожительства съ обществомъ такъ называемымъ ими панскимъ, сберегаютъ свое время для кабинетной работы въ пользу народа и для живого сближенія съ народомъ. Что касается до кабинетной работы, то не было еще такого общества, которое бы овладѣло человѣкомъ дѣятельнымъ вполнѣ и не давало бы ему времени для занятій учено-литературныхъ. Напротивъ, величайшіе писатели всѣхъ вѣковъ и народовъ свидѣтельствуютъ своею жизнью, что ихъ труды перемежались безпрестанными сношеніями со множествомъ людей разныхъ сословій, состояній и убѣжденій. Исключенія представляли только затворники-спеціалисты, погубившіе много времени попусту и страдавшіе при томъ крайнею односторонностью и едва простительнымъ чудачествомъ, за которое часто платились душевнымъ спокойствіемъ. Относительно сближенія съ народомъ скажу, что для этого вовсе нѣтъ надобности въ отсталости отъ всего, что живо интересуетъ лучшихъ людей въ панскомъ обществѣ; и опять таки—панское общество не требуетъ ни отъ кого столько времени для поддержанія житейскихъ отношеній, чтобы не давать возможности сообщаться съ простымъ народомъ посредствомъ путешествій, случайныхъ бесѣдъ и разнообразныхъ сдѣлокъ. Нѣтъ, кромѣ простодушнаго увлеченія новою идеею,—увлеченія очень естественнаго и въ основаніи своемъ глубоко нравственнаго,—здѣсь играетъ не маловажную роль разнаго рода гордость; а гдѣ замѣшивается гордость, тамъ всегда страдаетъ истинный успѣхъ. Молодой человѣкъ, очутясь въ большомъ городѣ безъ средствъ къ жизни, тяготится сближеніемъ съ людьми, сравнительно пользующимися благосостояніемъ, хотя бы они были деликатнѣйшія созданія, далекія отъ того, чтобы дѣлать разницу между богатыми и убогими знакомыми. Для того, чтобы по возможности меньше обращать на себя вниманіе наружными признаками бѣдности или недостатками воспитанія, онъ долженъ дѣлать нѣкоторыя усилія надъ врожденною каждому изъ насъ лѣнью. Цѣль этихъ усилій пред-

ставляется ему слишкомъ ничтожною для такой высокой личности, какою онъ себя воображаетъ. Онъ забываетъ, что, отказываясь отъ общества людей, болѣе богатыхъ (иногда только потому, что они долѣе жили и трудились), онъ лишаетъ себя случая пріобрѣсть многое, что подвинуло бы его впередъ не только въ нравственномъ, но и въ вещественномъ отношеніи. Напомнить объ этомъ ему, растолковать это ему, убѣдить въ этомъ его некому, и онъ малодушно предается ропоту на глупую судьбу, которая, однакожъ, была настолько умна, что дала ему молодость и способности. Въ такомъ настроеніи духа, онъ охотно сближается съ людьми менѣе порядочными, менѣе требующими своимъ бытомъ отъ гостя усилій, облагораживающихъ всякій характеръ; и если попадаетъ въ громаду, гдѣ терпятся разорванныя свитки, дырявые сапоги, грязное бѣлье и бурлацкая бесѣда, то чувствуетъ себя совершенно въ своей тарелкѣ и отъ всей души пренебрегаетъ условіями болѣе утонченнаго общежитія. Духъ партіи заразителенъ для ея приверженцевъ, и потому другіе молодые люди, далеко не терпящіе бѣдности, въ суровомъ значеніи слова, и не лишенные изящнаго воспитанія, впадаютъ въ небреженіе о своемъ наружномъ видѣ, являются въ громаду въ невычищенныхъ сапогахъ, въ измятомъ и запачканномъ голландскомъ бѣльѣ, съ грязными ногтями и нечесанными волосами. Они какъ будто стыдятся своихъ преимуществъ, которыми, напротивъ, должны бы пользоваться для того, чтобы скорѣе другихъ достигнуть полной образованности. Они въ самихъ манерахъ волею или неволею подражаютъ тѣмъ, которымъ должны бы доставить случай поучиться хорошему и отвыкнуть отъ дурного. Они воображаютъ, что, обурлачившись добровольно, приносятъ пользу украинской громадѣ и ускоряютъ ея работу, тогда какъ, дѣлаясь въ обществѣ украинскомъ предметомъ смѣха, вредятъ какъ нельзя болѣе распространенію идеи, дорогой для нихъ лично и спасительной для всего украинскаго народа.

Случалось мнѣ иногда слышать, что неукраинское общество въ Украинѣ обѣихъ сторонъ Днѣпра смѣется надъ украинскимъ костюмомъ и надъ украинскимъ языкомъ людей образованныхъ, подобно тому, какъ въ извѣстной баснѣ въ царствѣ хромоногихъ смѣялись надъ человѣкомъ, ходившимъ прямо. Но вникнувъ поближе въ причины смѣха, видишь, что причины смѣха здѣсь—уклоненіе отъ здраваго смысла въ томъ и другомъ случаѣ, а не самый костюмъ или языкъ. Простолюдинъ шьетъ себѣ свитку изъ грубаго сукна вопервыхъ потому, что не имѣетъ возможности затрачивать на это больше

денегъ, вовторыхъ потому, что работа его не позволяетъ носить тонкой матеріи. Но видѣть грубую сермягу на горожанинѣ и на человѣкѣ, занятомъ книгами и бумагами—болѣе нежели странно. Это уже аскетизмъ, отрицаніе идеи комфорта, вознаграждающаго человѣка за его дѣятельность. Посмотримъ на костюмъ и съ другой стороны, со стороны экономической. Не подчиняясь модѣ и будучи приноровленъ къ младенческому состоянію у насъ цивилизаціи, народный костюмъ значительно уменьшаетъ не только издержки, но и самыя хлопоты для содержанія его въ приличномъ видѣ. Въ этомъ отношеніи постоянное употребленіе украинскаго костюма спасаетъ людей небогатыхъ отъ контрибуціи въ пользу портныхъ и купцовъ, которую налагаютъ на себя богатые люди, безпрестанно мѣняя покрой и цвѣта матеріи; но надобно, чтобы онъ, при всей своей простотѣ, удовлетворялъ чувству изящнаго и понятію о приличіи. Извѣстно, что хорошо сшитый украинскій костюмъ возвышаетъ мужскую и женскую красоту. Смѣху въ этомъ случаѣ нѣтъ мѣста, такъ какъ другое, болѣе сильное чувство, подавляетъ его. Если же производимое украинскимъ костюмомъ очарованіе нарушено неловкостью покроя, небрежностью ношенія, или искусственно простонародными манерами носителя, которыя часто усваиваютъ себѣ наши украинофилы, то невольная улыбка будетъ преслѣдовать украинскій костюмъ повсемѣстно. Къ этому надобно прибавить еще—и это самое главное—что пока украинофилы будутъ играть нынѣшнюю свою роль въ обществѣ, до тѣхъ поръ украинскій костюмъ будетъ въ его глазахъ неразлученъ съ идеею чудачества, а потому и не достигнетъ повсемѣстнаго распространенія, которое такъ много уменьшило бы издержки небогатаго, но образованнаго класса. Нѣчто подобное слѣдуетъ сказать и объ языкѣ. Времена польской, московской и наконецъ общерусской канцелярской администраціи доказали, что народъ не могъ по какимъ-то достаточно сильнымъ причинамъ ни перемѣнить своей рѣчи, ни относиться довѣрчиво къ бумагамъ, писаннымъ чуждымъ для него языкомъ. Украинофилы сознали необходимость сообщенья простонародія съ сословіемъ господствующимъ посредствомъ языка, общаго тѣмъ и другимъ; вмѣстѣ съ одеждою, до сихъ поръ пренебрегаемою сословіемъ образованнымъ, начали они усваивать себѣ и пренебрегаемый имъ доселѣ языкъ простонародный. Нѣсколько писателей представили неоспоримыя доказательства оригинальной красоты и богатства этого языка; но нельзя сказать, чтобы всѣ громадяне въ отноше-

ніи изученія родного слова стояли выше поверхностныхъ диллетантовъ. Примѣръ писателей на нихъ не подѣйствовалъ. Немногіе изъ нихъ изучали памятники народной словесности хотя бы съ тѣмъ прилежаніемъ, съ какимъ студентъ готовится къ экзамену *) Въ изученіи разговорнаго народнаго языка также не замѣтно у нихъ особенныхъ успѣховъ. Доказательствомъ того и другого служитъ неловкость, съ которою они принимаются за перо въ журнальныхъ статейкахъ или книжонкахъ, предназначаемыхъ для народнаго чтенія. Исключеній изъ этого общаго правила можно насчитать весьма немного. Неудивительно послѣ этого, что народъ не узнаётъ въ ихъ писаніяхъ своей родной рѣчи, а сословіе образованное видитъ въ ихъ языкѣ извращеніе общаго письменнаго языка. Мало того: неразвитость литературнаго вкуса вообще—не говоря ужъ о языкѣ—такъ и разитъ въ этихъ неловкихъ попыткахъ бесѣдовать печатно съ публикою: такъ и видно, что за это важное дѣло берутся у насъ не самые лучшіе, а только самые смѣлые. Разумѣется, книжныя издѣлія, отпускаемыя съ плеча, по московской поговоркѣ: тяпъ да ляпъ, гибнутъ безъ слѣда, и украинскій языкъ ожидаетъ дальнѣйшей своей разработки отъ людей болѣе трудолюбивыхъ, болѣе внимательныхъ къ своему дѣлу и умѣющихъ въ устахъ самаго народа различать изящную форму слова отъ неизящной, энергическій оборотъ рѣчи отъ оборота слабаго, вялаго, плоскаго. Такъ какъ всѣ мы стоимъ при самомъ началѣ общаго нашего дѣла, то не мѣшаетъ намъ быть разборчивѣе въ оцѣнкѣ своихъ учебниковъ и другихъ сочиненій, печатаемыхъ въ видахъ образованія прочной связи между двумя классами, до сихъ поръ разрозненными пренебреженіемъ простонародной рѣчи съ одной стороны и непониманіемъ рѣчи книжной—съ другой. Что касается собственно до громадянъ, то желательно было бы встрѣчать между ними побольше людей, изучавшихъ свой родной языкъ не случайно, а путемъ труда правильнаго и настойчиваго. Только

*) Если бы я этой статьѣ захотѣлъ придать характеръ мемуара, то на каждое дѣлаемое мною въ ней замѣчаніе я бы могъ представить живые примѣры. Ограничусь однимъ, какъ наиболѣе удобнымъ для печати. Нѣкто изъ громадянъ похвалился мнѣ, что у него есть старинная народная дума, въ которой упоминается Сангушко. Я просилъ сообщить мнѣ копію и получилъ отъ молодого любителя украинской народной поэзіи - чтобы вы думали?—нелѣпыя вирши Падуры, которыхъ онъ не умѣлъ различить отъ думы народной.

тогда возможно будетъ встрѣтить въ Украинѣ образованное общество, бесѣдующее о текущихъ дѣлахъ своихъ на языкѣ украинскомъ. Только тогда просвѣщенные украинцы будутъ говорить съ неграмотными своими земляками совершенно ясно и убѣдительно для этихъ послѣднихъ. Только тогда они составятъ нераздѣльную часть своего родного племени и сдѣлаются истинными его представителями.

Никто не упрекаетъ нашихъ украинофиловъ вообще ни въ недостаткѣ любви къ простонародью, ни въ силѣ воли, получившей извѣстное направленіе, но они часто вредятъ своей идеѣ непрактичнымъ ея осуществленіемъ. Вмѣсто того, чтобы, засвидѣтельствовавъ братское уваженіе къ народу усвоеніемъ его одежды и языка, служить для него образцомъ всесторонняго нравственнаго развитія и привлекать изъ него лучшихъ людей въ свою мыслящую среду,—они нерѣдко опускаются съ умысломъ до того уровня, на который низвели народную массу отчуждавшіеся отъ него польско-русскіе паны, а потомъ и старшины козацкіе, переименованные въ дворянство. Я ужъ намекнулъ выше, какъ вредно для успѣховъ украинской идеи отчужденіе нашихъ громадянъ отъ просвѣщеннаго неукраинскаго и даже антиукраинскаго общества въ городахъ,—вредно уже по одному тому, что они, будучи передовыми людьми своего загнаннаго и погруженнаго въ невѣжество племени, добровольно лишаютъ себя случая учиться многому не по книгамъ. Что же сказать о тѣхъ энтузіастахъ, которые буквально погружаются въ толпу неграмотнаго люду съ цѣлью служить ему своею образованностью, оборонять его отъ злоупотребленій чиновничества и вести его къ нравственной свободѣ? Намѣреніе прекрасное, достойное прямыхъ послѣдователей Іисуса Христа; но посмотримъ, какъ оно осуществляется. Изъ немногихъ личностей, явившихъ доселѣ примѣръ такого самоотверженія, мы не знаемъ ни одного сколько-нибудь обезпеченнаго человѣка. Все это народъ убогій, какъ и тѣ, посреди которыхъ они желаютъ играть роль Кадма. Не только по ихъ принципу, но и по самой необходимости, они должны трудиться наравнѣ съ простолюдинами для насущнаго хлѣба. Кто испыталъ на себѣ, какое усыпляющее дѣйствіе производятъ на мыслительную способность человѣка мелкія хозяйственныя заботы вмѣстѣ съ физическою усталостью, тотъ легко поймeтъ, что́ выйдетъ черезъ десятокъ лѣтъ изъ самаго развитаго человѣка, обрекшаго себя на простую пахарскую жизнь. Если бы

даже у нихъ подъ рукой были всевозможныя книги и образованные сосѣди, то и тогда они не были бы въ силахъ стоять наравнѣ съ вѣкомъ въ образованности, а стоять наравнѣ съ вѣкомъ—необходимо для руководителя простого народа. Но всякому извѣстно, какъ рѣдко засѣвается Украина обѣихъ сторонъ Днѣпра дѣльными книгами и на какихъ огромныхъ разстояніяхъ встрѣчаются въ ней истинно просвѣщеные люди. Кто пробовалъ жить въ уединеніи. вдали отъ центровъ образованности, даже окружась книгами и не лишаясь вовсе бесѣды съ людьми развитыми, тотъ сознавалъ въ себѣ ощутительно упадокъ энергіи труда и невольное охлажденіе къ общимъ интересамъ націи. Что же сказать о человѣкѣ, у котораго книга необходимо должна быть рѣдко въ рукахъ и котораго общество состоитъ изъ людей невѣжественныхъ, подавленныхъ разнаго рода предразсудками и суевѣріями? Надолго ли хватитъ у него того энтузіазма, который онъ вынесъ изъ просвѣщенной громады, и той силы, которую онъ постоянно долженъ напрягать въ борьбѣ съ массою, закоренѣлою въ своемъ рутинномъ образѣ жизни? Знаю, что каждаго изъ этихъ героевъ народолюбія одушевляетъ надежда увлечь за собой многихъ себѣ подобныхъ и такимъ образомъ положить основаніе гражданскому обществу на демократическихъ началахъ, но при всемъ моемъ сочувствіи къ подобному явленію, разсудокъ говоритъ мнѣ, что это--неосуществимая мечта. Не говоря уже о препятствіяхъ постороннихъ, самая идеальность дѣла заподазриваетъ его состоятельность. Всѣ великія общественныя явленія происходяхъ изъ тѣснаго соединенія между собою мелкихъ эгоизмовъ. Этихъ мелкихъ эгоизмовъ не должно презирать, все равно, какъ не должно презирать господства первыхъ человѣческихъ нуждъ надъ болѣе возвышенными нашими желаніями. Пусть судитъ каждый, есть ли въ осуществленіи этой задачи, предложенной благороднымъ энтузіазмомъ нашихъ народолюбцевъ, достаточно пищи для эгоистическаго чувства, свойственнаго каждой человѣческой личности? Если столько монашескихъ и рыцарскихъ орденовъ разрушилось вслѣдствіе отрицанія себялюбія,—отрицанія, положеннаго въ основу ихъ учрежденій, то можно ли въ XIX вѣкѣ, по преимуществу эгоистическомъ (хотя отъ этого вовсе не худшемъ) мечтать о чемъ бы то ни было подобномъ? Что касается до самихъ тѣхъ, для кого совершаются эти великодушные подвиги, то, принимая во вниманіе ихъ общую бѣдность и, вслѣдствіе бѣдности, невозможность успѣховъ между ними цивилизаціи, нельзя, рѣшительно нельзя ожидать, чтобы они

сдѣлали сколько нибудь замѣтный шагъ къ нравственной свободѣ подъ руководствомъ своихъ экзальтированныхъ наставниковъ. Образованіе простонародья этимъ путемъ представляется мнѣ добродушною ошибкою,—не болѣе. Для того, чтобы распространять въ народѣ грамотность и разсѣвать мало-помалу его предразсудки, нѣтъ никакой надобности пренебрегать усовершенствованнымъ цивилизаціею бытомъ, дѣлаться чернорабочимъ поселяниномъ и подражать простонароднымъ нравамъ и обычаямъ во всѣхъ подробностяхъ. Народъ нашъ не прочь отъ того, чтобы выбраться изъ моральной и матеріальной грязи, въ которой держатъ его нужда и невѣжество. Онъ представляетъ много примѣровъ улучшенія своего быта и уподобленія его быту болѣе цивилизованнаго общества. Одна бѣда, что у него передъ глазами нѣтъ разумныхъ образцовъ простой, но комфортной жизни, и что онъ, желая сдѣлаться лучшимъ (ἄριστος), часто съ перемѣною быта становится худшимъ.

Если бы наши украинофилы-землевладѣльцы, отвергнувъ соблазны моды и разныхъ прихотей, составили средину между классомъ изнѣженнымъ, апатичнымъ къ успѣхамъ общаго благосостоянія, и между классомъ невѣжественнымъ, чернорабочимъ; если бы они въ своемъ семейномъ быту представили народу повсемѣстные образцы того, чѣмъ можетъ быть небогатый, но и не убогій украинецъ, вѣрный своимъ историческимъ преданіямъ; то это простое и легкое дѣло принесло бы двоякую пользу: съ одной стороны оно уничтожило бы невольную, почти рабскую зависимость ихъ отъ проповѣдниковъ и проповѣдницъ разорительной моды, увеличило бы этимъ ихъ благосостояніе, дало бы имъ средства слѣдить за движеніемъ вѣка и слило бы ихъ въ могущественную массу единствомъ понятій, преданій и обычаевъ; съ другой—открыло бы для зажиточныхъ простолюдиновъ школу жизни получше той, какую они ведутъ посреди такихъ же, какъ и они сами, темныхъ людей, съ весьма узкимъ общественнымъ горизонтомъ. Здѣсь-то, въ этой то средѣ, нечуждой европейской образованности и хранящей въ себѣ лучшее моральное наслѣдство послѣ свободолюбивыхъ и поэтическихъ предковъ, могли бы осуществиться законныя стремленія новой Украины къ возстановленію своей народности во всемъ ея достоинствѣ. Сюда бы изъ высшаго по богатству и знатности класса примкнуло, если не бытомъ, то по симпатіямъ, все истинно аристократическое, истинно лучшее. Здѣсь бы и стре-

мленіе нашего простонародья къ извѣстнаго рода аристократизму получило бы оправданіе.

Много, много насчиталъ бы я еще выгодъ не для одного простонородья, а для всѣхъ классовъ, отъ осуществленія этой умѣренной патріотической идеи; но для перваго опыта подобной бесѣды и этого довольно.

П. Кулишъ.

1862, авг. 28.
Хуторъ Мотроновка,
подъ Борзною.

Економічні відносини України до Великоросії і Польщі.

Напис. **Мик. Стасюк.**

Всї ріжноманїтні боки життя України з протягом часу відмінялись, вбірались в нові форми; життє, котре укупі з усїм ішло наперед, російською офіціяльною наукою майже не дослїджувалось до останнїх часів, і можно сміло сказати, що вона далеко не „блещетъ“ знаннєм його. І досї в підручниках ґеографії та і инш. всї відомости обмежують ся тим, що Українцї нарід лїнивий, але дуже поетичний, співає гарні пісні, а Україна взагалї—се „край, гдѣ всё обильемъ дышетъ и рѣки льются чище серебра“. Мабуть на підставі сеї формули, що по традіції уперто держить ся до сього часу, російська націоналїстична публїцистика змарнувала вже чимало паперу, пишучи про „оскудѣніе центра“ і експлуатацію його ріжними українами.

Останнїми часами російські твердження про незвичайні багацтва України, особливо про те, що вона є „житница“ для всеї Росії—стали підносити і деякі українські публїцисти-економісти. Саме цїкаве і характерне з написаного в такім напрямку про економіку України э стаття д. Гехтера у „Лїтературно-науковім Вістнику“ (книжка XI, 1909 р.) — „Значіннє України в економічнім життю Росії“.

Д. Гехтер не збірав ся вичерпати сього питання; йому ходило лише о те „щоб його уваги причинились до постановки питання, а в усякім разї не до розвязання його“. Не думаємо і ми його розвязати; виступаємо лише з критикою сього занадто оптимистичного погляду на українську економічну

дійсність і вкажемо на ті хиби, яких допустив ся, на нашу думку, д. Гехтер в самій постановці питання.

У своїй статті д. Гехтер додержуєть ся слїдуючого методу — розглядаючи економічні взаємини України і Росії: він вираховує, який % території і всеї людности Росії—складає територія і людність 8-ми українських ґубернїй і далї він вираховує, який % продукції якої-небудь галузи промисловости всеї Росії становить продукція тієїж галузи на Україні. Сї процентові показчики д. Гехтер рівняє між собою, очевидячки виходячи з припущення, що при однаковім поширенню промисловости по всїй Росії певному процентовому показчику території чи людности мусив би відповідати точнїсїнько такий же процентовий показчик кожної галузи промисловости.

Мусимо зауважити незручність вибору порівнання двох крітеріїв — людности і території. Поскілько крітерій процентового показчика людности можно вживати з певною користю, то зовсїм не можно сього сказати про крітерій території. Дійсно, предмети масового споживання потрібують ся кожною країною відповідно до людности, але і тут треба зазначити цїлу низку відхилень від норми, в залежности від того, який відсоток у кожній країні складає городська людність. Що до сирівця, півфабриката і тої частини фабриката, яка йде на переробку в инші галузи промисловости, то між процентовим показчиком продукції сих предметів і людности країни—годї шукати будь-якого природного звязку. Такий звязок істнує між продукцією згаданих предметів і продукцією тої галузи промисловости, яка виробляє з них остаточний фабрикат. Так, наприклад, коли після даних, наведених д. Гехтером, при 21% людности 8-м українських ґубернїй дають 61% чавуна і 48% залїза і стали від загально-російської продукції, то не можна з сього зробити висновку, що на Україні чавуна мусить споживатись приблизно 21% загально-російської продукції, а решта 40% (61%—21%) мусить бути вивезена з її території.

Як відомо, чавун іде в переробку на залїзо і сталь, а продукція їх на Україні рівняєть ся 48 % загально-російської— і коли можно говорити про вільний запас чавуна задля вивозу з України, то він буде приблизно 13% (61% — 48%), Се число менше у три рази від того числа вільного запаса,

яке ми вивели без нашої поправки. Опріч того, треба брати під увагу вивіз з України чавуна закордон і ввіз його в Росію з-закордону. Що до крітерія процентового показчика території, то він не має і тої вартости, яку ми відзначили у крітеріях процентового показчика людности. Кількість виробленого і спожитого продукта зовсїм не залежить від обсягу території. (Скажем продукція хлїба в зернї залежить від засїяної площі, а зовсїм не від обсягу території даної країни).

Се визнає і сам д. Гехтер у такій формі: „з рештою проценту української території дуже великого значіння надавати не можна, бо значну частину Европейської Росії займають слабо заселені простори Біломорського басейну".

Але на жаль д. Гехтер забуває про сю увагу в своїх висновках. От приклад: „Ми бачимо, пише він, що % коний на Україні (19 %) перевисшує більш нїж удвоє те число, яке мало б бути в дїйсности згідно з ролею України в теріторіальнім бюджетї—хай нам буде дозволено вжити тут сей вислов,—Росії. Відсотки великої рогатої худоби (18 %) та овець, баранів і кіз (13 %) дають чималі плюси, при порівнаннї з відсотком території. Але найяскравійшим є відсоток свиней (27 %), який перевисшує рівно втроє відносні розміри української території. Виходить отже, що Україна є не тілько „житницею" для Росії, а ще й складом мяса для неї".

Такий висновок д. Гехтер міг дістати лише тому, що він забув про свій другий крітерій — процентовий показчик людности. Приклавши його до своїх чисел, д. Гехтер побачив би, що Україна не тілько не має лишку худоби, в порівнаннї з цїлою Росією, але має недохват—приближно в 19 % проти пересїчного по Росії (всього худоби було 17%, а людности 21%). Д. Гехтер також не розріжняє тих районів, куди йде вивіз з України; він ототожнює „решту Росії" з Великоросією, як се видно із слїдучої фрази: „Мимоволї виникає питанне: що робила б Росія, коли б якимсь чином вона опинилась не над Україною, а поруч з нею?" Вираз „над Україною" не можна прикласти анї до Литви, Білоруси, Кавказу, навіть Польщі, сей вираз можно прикласти лише до Великоросії.

Треба відрізняти не тілько, в які країни іде вивіз з України, але і що саме вивозить ся: сирівець, півфабрикат

чи фабрикат. Вивіз готового фабриката є добрий сімптом економічного життя. Зовсім инше значіннє має вивіз півфабриката і особливо сирівця—такий вивіз характерізує економічну нерозвиненість України, вказує на те, що Україна експльоатована кольонія більш промислівських країн.

Для характеристики економічних відносин України до Великоросії та инших районів, постараю ся дати нарис, хоч і дуже схематичний, її торгового обміну з сими районами.

В розглядї його буду додержуватись того ж порядку, що і д. Гехтер.

Обмін продуктами хлїборобства.

Після даних, наведених д. Гехтером, площа засїяна хлїбом (без вівса) на Україні (8 ґуб.) рівнялась в 1907 році 23% площі посївів 63 ґубернїй Европейської Росії, а врожай 23% урожаю Евр. Росії і людність сих ґубернїй складала 21% людности всеї Евр. Росії. Таким робом урожай на Україні, в порівнаннї до людности, був приближно на 10% більш пересїчного. Наведені числа взяті для урожаю хлїбів без вівса. Через що не почислено овес, д. Гехтер не мотивує. Звичайно в статистичних працях беруть урожай 4-х хлїбів—жита, пшениці, ячміню і вівса. Позаяк урожай вівса на Україні порівняючи меньший нїж инших хлїбів—то і весь урожай взагалї, 4-х хлїбів, буде не 23% урожаю по Евр. Росії, а меньше. На жаль не маючи під рукою відомостей про урожай 1907 року, не можу зробити підрахунку, щоб показати який саме.

Д. Гехтер на прикладї чисел, взятих для одної Харьківщини, робить висновок, що Україна дуже багато хлїба вивозить у Великоросію (центральні ґубернії). Приклад одної ґубернії не може бути взагалї доказом, а Харьківщина меньш всього придатна для сього, бо лежить на самій межі з Великоросією і з всїх українських ґубернїй має з нею найбільші торговельні зносини — так у 1895 році на Харьківщину припадала 1/3 всього українського вивозу у Великоросію.

Але треба до того ще зробити поправки в розумінне, яке надає д. Гехтер числам, наведеним про Харьківщину. Він каже, що з Харьківщини вивезено за період 1903—5 р. „всього 31.808.900 пуд., з них 3.147.400 пуд. вивезено в межі самої Харьківщини, 925.200 пуд. у порти Балтійського моря

12.641.300 пуд. у південні порти, 12.990.600 пуд. у „прочія мѣстности имперіи“ і 2.104.400 пуд. на пограничні станції“. Таким чином „прочія мѣстности Имперіи“ беруть у Харьківщини не більш не меньш як 41% всього її хлїбного вивозу, при чім на одні центральні ґубернії припадає 4.340.100 пуд., а на західні 4.467.700 пуд.

Року 1907-го в межах Харьківщини вродило хлїба (без вівса), після даних д. Гехтера, 63.073.400 пуд. Урожай всїх хлїбів пересїчно на рік, за період 1903—5 р.р. був 87.569.500 пуд. (Ежегодникъ Харьк. земства за 1907 г., ст. 63). Тодї виходить, що вивіз в „прочія мѣстности Имперіи“ рівняєть ся лише 14,1% всього урожаю Харьківщини, при чім на центральні губернії припадає 4,9% і на західні 5,1% — звідси видно, що великоросійський ринок не відограє скілько-небудь значної ролї навіть для Харьківщини. Для характеристики торгового обміну хлїбом, найцїннїйші матеріяли подає „Сводная статистика перевозокъ по русскимъ желѣзнымъ дорогамъ“, але вона на превеликий жаль наводить числа не по ґубернїям, а по залїзницям і за браком поґубернських відомостий доводить ся користуватись ними. Для хлїбного обміну в 1895 р. ми маємо поґубернські дані, наведені в „Матерьялахъ по пересмотру хлѣб. тарифовъ 1896.“ і „Матерьялахъ общаго тарифного съѣзда 1896“.

В 1895 р. („Матеріалы по стаст. хлѣб. тор.“) вродило хлїба (в тисячах пуд.):

	Пшениці.	Жита.	Ячменю.	Вівса.	Всього.
На Україні (10 ґуб.)	294.042	204.444	164.831	100.660	768.977.
В Евр. Росії (50 ґуб.)	485.599	1.113.346	279.421	597.220	2.475.588.

Розглядаючи наведені цифри, ми бачимо, що Україна дає майже 60% всеї пшениці і по над 60% ячменю, жита лише 18% і вівса 17%. Людність України (10 ґуб.) по перепису 1897 р. була рівна 27,2% людности Евр. Росії, урожай на Україні в 1895 р. рівняв ся 31,6% всього урожаю Евр. Росії, або урожай на Україні, в порівнанні до людности був на 16% вище від пересїчного по Росії.

Щоб обрахувати забезпеченість України хлїбом, кількість дїйсно споживаного хлїба — треба зменьшити цифру

р. 1895. 1. Вивіз хлїба закордон (в мілїонах пуд.).

	Новоросій-ський.	Півд.-Зах.	„Малоросійский".	Україна.	Білорусь.	Литва.	Прибалтійс.	Донц.	Центр-хлїб.	Серед.-волжс.	Ниж.-волж.	Мос.-промисл.	Приозер.	Привислян.	Північ. кавказ.	Усього.	Усього без Пів. Кав. і Привисл.
Через Чорном.-Аз. порти	129,9	21,2	10,9	162,0	—	—	—	10,8	3.6	—	—	—	—	—	49,2	225,6	176,4
„ Балтійські „	4,6	0,5	6,9	12,0	3,4	3,4	6,1	3,0	48,1	24,7	8,4	15,1	1,2	0,6	0,4	123,4	122,4
„ Західний кордон	4,9	20,4	8,4	33,7	0,8	0,3	—	0,5	7,4	2,2	0,4	0,4	0,1	2,2	0,1	47,5	45,2
Усього.	139,4	42,1	26,2	207,7	4,2	3,7	6,1	14,3	59,1	26,9	8,8	15,5	1,3	2,8	49,7	396,5	344,0

2. Міжрайонні перевозки хлїба (в міл. пуд).

	Центр-хлїб.	Волжс.	Мос.-Промис.	Приозер.	Далека північ.	Прибал.	Привисл.	Півн.-Зах.	Новорос.	„Малорос.	Півд.-Зах.	Донщина.	Півн. Кавказ.	Смоленщина.
Одержано з инших район.	12,3	6,6	61,2	16,5	4,1	1,4	16,2	14,7	2,7	2,6	4,5	—	—	8,4
Перевозка в межах района	25,4	23,8	13,9	2,3	—	0,6	7,8	2,6	9,9	8,6	6,3	—	3,0	0,8
Всього одержано районом	37,7	30,4	75,1	18,8	4,1	2,0	24,0	17,3	12,6	11,4	0,8	—	3,0	7,2
Всього вивезено „	83,9	59,7	23,1	2,4	1,0	1,0	8,0	5,2	19,9	22,2	13,5	—	5,4	2,8
Всього вивез. в инші район.	58,5	35,9	9,2	0,1	—	0,4	0,2	2,4	10,0	14,3	7,2	9,8	2,4	2,0
Перевага { вивозу + / ввозу —	+46,2	+29,3	—52,0	—16,4	— 3,1	— 1,0	—16,0	—12,3	+ 7,3	+11,7	+ 2,7	+ 9,8	+ 2,4	— 4,4

Внутрішній в тисяч. пуд. і закордонний в мілїон. пуд. експорт хлїба з українських ґуб.

Райони одержуючі / Губернї вивозячі	Новорос.	Малорос.	Півд.-Зах.	Україна.	Литва.	Білорусь.	Польща.	Прибал.	Центр-хлїбор.	Волжский.	Мос.-промис.	Смоленщина.	Приозер.	Великоросія	Закордон: Чер.-Аз. пор.	Балтійс. пор.	Захід. корд.	Усього.
Бесараб.	950	—	2105	3055	71	—	174	12	—	—	—	—	—	—	24,2	—	2,4	26,6
Херсонщ.	924	268	517	1709	128	193	1280	45	94	—	295	10	102	501	68	0,5	1,7	70,1
Таврія.	910	32	7	949	—	30	35	—	49	—	23	—	19	91	13,9	0,1	—	14
Катериносл.	6101	671	63	6835	146	1034	490	5	93	38	573	327	30	1061	23,8	1	0,8	25,7
(Новорос.).				(12548)	(345)	(1257)	(1989)							(1653)				
Полтавщ.	61	5919	274	6254	2066	2100	2504	44	264	28	727	90	214	1423	5,5	2,5	4,3	12.4
Харьков.	1040	2335	240	3610	329	363	323	32	840	5	480	93	138	1556	4,6	1,3	2,5	8,4
Чернигів.	—	323	1128	1451	174	359	239	5	350	—	15	—	—	365	0,8	3,1	1,5	5,3
(Малорос.).				(11315)	(2569)	(2822)	(3066)							(3344)				
Поділле	—	5	1670	1675	527	30	1086	56	—	—	24	—	10	34	10,4	0,2	9,6	20,2
Київщина.	—	—	4278	4278	809	234	3345	46	—	33	—	—	55	88	10,7	0,3	8,9	19,9
Волинь.	—	—	308	308	463	47	424	14	—	—	—	—	15	15	0,1	—	1,9	2
(Півд.-Зах.).	—	—	—	(6261)	(1799)	(311)	(4855)							(137)				
Україна.	9986	9553	10590	30127	4713	4390	9916							5134				

урожаю на закордонний і позакраєвий експорт. Відповідні дані наводимо у попереднїх таблицях (стр. 93 — 94).

(Користував ся для складання сеї таблиці—таблицями Білімовича „Товарное движеніе по русскимъ желѣз. дор.", виправивши райони по „Матеріяламъ").

Таблиця 1-ша подає порайонно вивіз хлїба закордон у трьох напрямках: через Чорноморсько-Азовські порти, Балтійські порти і західний кордон. З таблиці видно, що через Чорноморсько-Азовські порти вивозить ся майже виключно український хлїб, через Балтійські—великоруський, через західний кордон вивозить ся біля 70% українського хлїба. 95% українського хлїба вивозить ся через Чорном-Азов. порти і західний кордон. Хоч урожай хлїба на Українї складає 31,6% урожаю по Европ. Росії, але на долю України припадає 60% закордонного експорту всеї Евр. Росії.

Таблиця 2-а показує внутрішнїй обмін хлїбом. Стовбець 6-й її показує перевагу вивозу над ввозом, або навпаки, в кожнім районї в мілїонах пудів. Райони у сїй таблиці роздїлено на 4-ри ґрупи: 1-ша—Великоросія і Прибалтійський край; 2-а—Польща, Литва і Білорусь; 3-тя—Україна і 4-та Північний Кавказ.

В першій ґрупі ми маємо два великі хлїбні ринки—райони Приозерний і Московсько - промислівський, які потрібують 68,4 міл. пуд. хлїба. На захід від сих районів лежать невивозячі хлїба Білорусь і Литва, а на південь і схід—центрально-хлїборобський і надволжський райони, які вивозять 75,5 міл. пуд. хлїба; далека північ 4,1 м. пуд. одержує і прибалтійський 1 м. пуд. Отже ми бачимо, що перша ґрупа районів має і райони потрібуючі хлїб і райони вивозячі його. Ввіз хлїба в одні і вивіз з других районів майже урівноважують ся, а власне,—ся ґрупа має 2 м. пуд. хлїба для вивозу. Можно сказати, що вона, відносно до других ґруп районів, являєть ся нейтральною—не служить для них анї ринком, анї поставщиком. Друга ґрупа одержує 28, 3 міл. пуд. і третя вивозить 21,7 м. пуд.

Литва і Білорусь дістають з України 9,2 м. пуд. і з Великоросії 3,1 м. пуд., привислянський район — з України дістає 9,9 м. пуд. і з Великоросії 5,6 м. пуд. хлїба. На сих ринках, як бачимо, Україна являєть ся конкурентом відносно до Великоросії. В 4-тій ґрупі значну ролю відограє по ви-

возу—Донщина, яка вивозить 0,6 м. пуд. і на Україну в новорос. район. Таким робом внутрішній експорт і відбувається головно між двома ґрупами—3-ю і 2-ю

На таблиці 3-тій ми маємо поґубернські відомости відносно перевозок хлїба ріжними районами. З підрахунків видно, що найвизначнїйшим ринком за для українського хлїба являють ся: Польща—9,9 м. пуд., Білорусь—4,9 м. пуд., Литва—4,8 м. пуд. і нарештї до Великоросії вивозить ся—5,1 м. пуд. Але Україна дістає з Донщини 0,6 м. пуд. і 2,1 м. пуд. з центрально-хлїборобського района — с-т. Україна вивозить у Великоросію лише на 2,4 м. пуд. більш нїж дістає з неї. Навіть „Малоросс.“ район, на котрий припадає $^2/_3$ вивозу з України у Великоросію—3,3 м. пуд., дістає з Великоросії 1,3 м. пуд. Коли закордонний український вивіз рівняєть ся 27 % урожаю, вивіз у Великоросію—всього лише 0,7% урожаю.

Наступна таблиця є резюме з попереднього.

Райони.	Урожай		Закор. вивіз в мил. пуд.	Внутр. вивіз в мил. пуд.	Усього вивозу.	Лишок на споживання.		Людність в %.	Перевага над. люд. в %.	
	в мил. пуд.	в %				в мил. пуд.	в %		у урожаю.	лишка на спож.
„Новоросс.“	358,8	14,49	139,4	7,3	146,7	212,1	10,16	8,81	+62,2	+15,3
„Малорос.“	191,5	7,73	26,2	11,7	37,9	153,6	7,35	8,11	+ 4,7	— 9,7
Півд.-Захід.	218,7	8,84	42,1	2,7	44,8	174,9	8,34	10,24	—13,7	—18,6
Україна	769,0	31,6	207,7	30,5	239,4	539,6	25,84	27,2	+16,0	— 5,2
Евр. Росія (50 г.)	2475,6	100.	344,0	16,0*)	360,0	2095,1	100	100	0	0

З 2095,1 м. пуд. споживаних у Евр. Росії, на долю України припадає 539,6 м. пуд. — с. т. на 5,2 % меньше нїж повинно бути, пропорціонально кількости людности; на решту Евр. Росії, припадає 1555,5 м. пуд. с. т. на 2,5 % більше пересїчної російської норми; в новорос. районї лишалось на 15,8% більше пересїчного, за те у „Малорос.“ районї на 9,7%, а у Південно-Західнім на 18,6% меньше пересїчного—що є вже справжнє „недоїданіе“. Для решти Ев. Росії, без України, забезпеченнє споживаємим хлїбом на 2,5 % вище пересїчного; коли звідти ще вилучити слабо забезпечені хлїбом Білорусь, Литву а також Прибалтійський

*) В Польщу.

край, то забезпеченнє хлїбом у Великоросії буде ще вище, а саме на 6,5 % вище пересїчного.

Повстає питаннє—чи висновки зроблені для хлїбної торговлї України за 1895 рік можна прикладати до останнїх років. Я гадаю, що цїлком можна, через те що нїяких особливих змін у внутрішнїй хлїбній торговлї Росії за сей період не відбулось і закордонний експорт з Чорном—Азов. портів зріс з 1895 р. на 1902 р.—на 40 %, вивіз через Балтійські не збільшив ся, а як ми знаємо через Чорном-Азовс. порти вивозить майже виключно Україна, через Балтійські—Великоросія; очевидно, що все збільшеннє урожаю, а також, мабуть, і все збільшуючеся урізаннє харчів з України вивозилось закордон. Маємо ще два факти, які тикають ся правда лише Харьківщини і Полтавщини. В 1895 р. сї дві ґубернії дали майже 60% українського вивозу у Великоросію, з решти вивозу 30% приходилось на Катеринославщину і

Вивіз хлїба (в тис. пуд.) *).

		В Балт. пор.	Чорн.-Аз. п.	Західний кордон.	На Україну.	В Захід. ґуб.	До Великор.	Всїх перевозок.
З Полтавщини.	1895 р.	2500	5500	4300	6254	6670	1423	26747
	1902 р.	3261,9	11024,4	195,4	2917,9	6364,9	821,7	31903,9
	1903 р.	3306,5	12254,2	891,1	3451,6	6477,1	1045,5	34378,8
	1904 р.	1143,8	9095,2	567,4	2605,9	6682	380,3	26399,7
З Харьківщини.	1895 р.	1300	4600	2500	3610	1108	1551	14669
	1903 р.	1652	8599,3	1799,9	3451,9	4048	3502	26406,6
	1905 р.	665,4	14290,3	2150,9	3251,3	5106,1	4060,5	32834,7

*) (Відомости для Полтавщини взято з Ежегодників Полтавського земства за 1904—6 р.р.; для Харьківщини з Ежегодника Харьковського земства за 1907 р.).

З сеї таблиці видно, що вивіз через західний кордон все більше і більше губить своє значіннє, вивіз до Балтійських портів лишаєть ся майже не змінним, а вивіз до Чорн.-Азов. портів росте надзвичайно швидко; вивіз в західні ґубернії лишаєть ся не змінним для Полтавщини і зростає з 1895 р.—на 1904 на 363%: вивіз у Великоросію з Полтавщини в 1902—4 р. меньший нїж в 1895 р.—вивіз з Харьківщини зростає (з 1895 на 1904 р. зріс на 163%). Але в своїм зростї лишаєть ся позаду від зросту вивозу в західні ґубернії (363%) і до Чор.-Аз. портів (211%).

Херсонщину і лише 7% на Чернигівщину; Катеринославщина і Херсонщина не межують з Великоросією, мають можливість більш вигідного експорту закордон, так що головна частина зросту вивозу хлїба з України у Великоросію мусила б припасти на долю Полтавщини і Харківщини.

За останнї роки маємо відомости про перевозки хлїба лише по залїзницям.

При користуваннї статистикою перевозок хлїбних грузів стріваємо ми такі перешкоди, яких не було при дослїдї статистики хлїбного обміну за 1895 р. Залїзницї і територіальні межі України не сходять ся; деякі з залїзниць проходять в значній своїй частинї по українській території (Кур.-Х-Сев., Катерин.) і тілько невеличкими шматками своєї колїї вибігають за її межі; другі тільки частиною проходять по українській території, а в більшости по території Великоросії (Моск.-Кіев.-Вор. і Півд.-Сх.) або Білоруси, Литви і Прибалтійського краю (Ліб.-Ром. і Полїські) і лише дві залїзницї лежать цїлком на українській території—Пів.-Захід і Харьк.—Микол. Статистика перевозок хлїбних грузів дає відомости лише про перевозки з залїзницї на залїзницю, скілько і якої категорії хлїбних грузів з станції вивезено, чи одержано, і з якої станції одержано і на яку саме вивезено—але для кожної станції окремо не підводячи ітогів по участкам і тому зараз вирахувати, скілько і куди вивозили українські станції неукраїнських залїзниць ми не маємо змоги; для наших дослїдів доводить ся приняти відповідаючими до території України—4 українських залїзницї—Катериненську, Південно—Західну, Хар.—Миколаєв. і Курс.-Хар.-Севаст. Територія, з якої збірають грузи сї залїзницї, не є анї вся українська територія, анї тілько українська: цїла низка станцій Лїб.-Ром. залїз. від „Ромен“ Полтавської губ. до ст. „Хоробичі“ Черниговської губ., де кілько станцій Полїсьської і Привислянської з. не входять в сю територію. Наше завданнє зясувати, яку ролю для України грає її експорт у Великоросію, а при такім зав-

[1]) М. Київ.-Вор. р. 1904 вивезла всього 49 міл. пудів; з них в Польщу 7,9 м. п. на Л. Ром., Р. Орл. 11,9 м. п. на українські залїзницї 6,3, закордонні 4,6 і на М. К. Вор. 9,4 або на всї перелїчені 86,7 % всього вивозу.

За останнїй нормальний, передреволюційний рік 1904—перевозки хлїбних грузів уявляють з себе слїдуче: (в тисячах пуд.).

Заліз. одерж. / Заліз. вивозяч.	Катер	К.-Х.-М.	Хар.-Мик.	Півд.-Зах.	Україна.	Лїб.-Ром.	М.-К.-В.	Прив.-Варш. Від.-Лодзинск.	Поліські.	Закавк. Владік.	Риго-Ор.	СП.-Варш.	Півд.-Сх.	Мик.	М.-Кур.	Закорд. заліз.	Ненавед. заліз.	Усього.
Катерин.	31074	7983	9212	670	48939	255	166	2103	205	188	573	172	2254	461	165	514	825	56810
Кур.-Харьк. Сев.	6457	33263	4101	370	44198	671	1938	1610	374	183	1171	522	495	852	617	1548	1394	55948
Харьк.-Мик.	446	2025	32987	864	36322	2989	2048	6050	1041	168	1234	2013	298	456	235	2471	3045	58328
Півд.-Зах.	105	56	7942	71261	79264	830	1004	23303	2291	889	864	4342	86	210	24	16528	946	130549
Півд. підїзні колїї.	9	26	73	3725	3839	66	8	4723	197	37	127	455	—	70	—	1089	110	10715
Усього.	38091	43353	54315	75890	212556	4811	5164	37789	4108	1465	3972	7504	3133	2049	1041	22150	5320	312550

даннї відкиданнє сих залїзниць не зробить великої шкоди для наших висновків.

Лїб.-Ром. залїзниця є природна колїя експорту закордон і значного вивозу з неї у Великоросію немає—в 1904 р. Лїб.-Ром. зал. вивезла всього 12433 т. пуд., з них 12043 т. пуд. або 96,8 % вивезла на залїзницї Лїб.-Ром. Ріго-Орловську, С. П. Варш. і українські, польські і закордонні, з решти (390 т. пуд.) 153 т. пуд. приходилось на Мос.-К-Вор., лише 38 т. пуд. на Миколаєв., а на Моск.-Кур. вивозу зовсїм не було [1]); українські станції Полїс. і Привисл. зал. розкидані по мало хлїборобським повітам Полїсся; Мос.-Кієв.-Вор. зал. проходить по Чернигівщинї і північній частинї Полтавщини, які хлїба для вивозу мають не багато—біля них лежить значний хлїбний ринок Київ, а опріч того до Варшави з Мос.-Київ.-Вор. залїз. таріф коштує майже стілько, скілько і до Москви, але Варшавські цїни на хлїб завжде вище Московських (в 1904 р. Польща одержала з М.-К-В. з. 7,9 м. пуд. хлїбних грузів—звичайно туди могли вивозити лише українські станції сих залїзниць, як найближчі). З другого боку до української теріторії приходить ся залїчити не українські станції Катер. і Кур. Х-С.; великоруські станції останньої залїзницї лежать ближче українських до Москви і вивозять порівняючи більш туди—і вивіз в Москву і Петербург з Кур.-Х-Сев. залїзницї буде в значній мірі складати ся з вивозу не українського. Невзяті частини української теріторії будуть компенсуватись лишком не українських частин Кур.-Х.-С. і Катер. залїзниць (табл. стр. 99).

З сеї таблицї видно, що з загальної суми перевозок хлїбних грузів—312550 т. пуд. вивезених з українських залїзниць—на українські залїзницї було відправлено 212556 т. пуд., в Польщу 37789 т. пуд., на закордонні залїзницї 22150 т. пуд., на Миколаєвську лише 2049 т. пуд. і на Мос.-Кур. 1041 т. пуд. Коли всї ненаведені залїзницї уважати великоросійськими, то на них разом з Микол. і Моск-Кур. приходилось 13572 т. пуд.—такий і є мабуть, дїйсний вивіз у Великоросію з українських залїзниць—майже в 3 рази меньший вивозу в Польщу. Не долучаємо до Великоросійск. залїзниць Півд.-Схід., бо вони одержують український хлїб у Ростов і Таганрог для закордонного вивозу. Лїб.-Ром., Сп.-Варш. і Риго-Орл. залїзницї майже не проходять по великоросійській

Роки. \ Заліз-ниці	4 україн.	Польські	Лїб.-Ром.	Риго-Ор.	СП.-Варш.	Владік. Закавказ.	Півд.-Сх.	М.-К.-В.	Мос.-Кур.	Мик.	Закорд.	Инші.	У сього.	Ввіз на 4 ук. заліз.
1896	158238	12770	5999	3008	3029	64	618	1263	1695	906	21993	7351	215834	10922
1897	139136	16976	4247	1891	2452	234	774	1506	1501	581	20115	2982	192395	8470
1898	160543	17588	4468	1939	1772	534	1619	2490	2337	1999	25839	7168	228296	11721
1899	127494	16267	4253	2953	2806	657	1575	1297	2043	2629	15509	5500	182963	10599
1900	99427	14221	3623	2550	2381	642	1378	1814	938	1288	11077	7379	146676	17611
1901	165282	26328	4414	3080	3271	772	919	2802	1505	2471	18374	10831	239949	14230
1902	251099	35745	7577	5918	7700	1120	2063	4376	2297	2578	33678	14841	368961	9014
1903	270393	40944	8623	6872	9684	1363	2025	4234	1263	2632	25940	10269	382192	10782
1904	212556	37789	4811	3972	7504	1465	3139	5164	1041	2049	22150	10428	312550	6726
1896—1899	585411	63603	18963	9791	10059	1489	4590	6556	7576	6115	83456	23001	819438	41712
1901—1904	894050	130786	25425	19841	28159	4720	8140	16576	6106	9730	100142	46368	1302552	40752
1905	210995	22114	4105	6195	7410	716	4479	5241	2731	2220	23488	7021	296715	19523
1906	266169	25299	5816	9143	10264*)	1960	8828	6452**)	4144	9751	31189	52767	431782	11167
1907***)	218310	24106	6516	8015	7660	1906	4961	9744	3657	6000	25526	30633	342035	11062
1908	184624	19264	5118	4972	5517	1034	4217	8350	2311	3712	19736	16033	273486	25309

*) Петербург—11,39. Вільно—2154,

**) Київ—1537.

***) Дані перевозок для 1907 р. і 1908 р. ми мали в роспорядженї тодї, коли наша стаття була складена до друку. Сї дані показують, що наші передбачення що до часового характеру змін українського експорту хлїба у Великоросію—справдились. Так—в 1906 році на українс. заліз. було вивезено 61,6% всього вивозу, в 1908—67,5%, на польські—в 1906 р. —5,9%, 1908—7,1% на Моск.-Кур.-Мик. і инші заліз. в 1906 р.—15,4%, 1908—8,2%.

теріторії.—частина одержаного ними українського хлїба іде закордон через Балтійські порти. Мос.-Кіев.-Вор. залїзниця в значній частинї проходить по українській теріторії; коли її долучимо до Великоросії, то український вивіз в неї буде 18636 т. пуд., або 6,0% всїх перевозок — в 2 раза меньше нїж у Польщу.

Картину перевозок за період 1896—1906 р.р. маємо на слїдуючій таблиці (складена на підставі „Свод. ст. перевозокъ по русск. жел. дор.) в тисячах пудів (ст. 101).

Розглядаючи таблицю перевозок по рокам, ми бачимо, що цифри всїх перевозок з України значно ріжнять ся—то збільшують ся, то зменьшують ся, але всетаки помічаєть ся тенденція повільного збільшування: кількість вивозу на українські залїзниці має тенденцію абсолютно зростати, але відносно до всього вивозу зменьшуватись. За період 1896-1899 р. вивозу на українські залїзниці був 71,4% всього вивозу, а за період 1901—1904 р.р.—68,8%, с. т. зменьшив ся на 2,6%, навпаки вивіз у Польщу збільшував ся—за 1896-1899 р.р. він був 63,3 м. пуд.-або 7,8% всїх перевозок, за 1901-1904 р.р. він досяг 130,8 м. пуд.—або 10,3%—загалом вивіз у Польщу абсолютно зріс більш нїж у 2 рази, а процентово в 1/3. У той же час сума вивозу в Україну і Польщу за період 1896—99 р.р. була 79,2% всього вивозу і за 1901—4 р.р.—79,1%.

Вивіз в період 1895—99 р.р. закордон, на Лїб.-Ром., Риго-Орл. і Сп. Варш. був 14,6%, в 1901-4 р.р. — 13,3%; вивіз 1896—99 р. р. на Мос.-Кур., Микол., і на ненаведені залїзниці (які ми вважаємо великоруськими, хоч між ними є Балтійсько-Віденська, Мос.-Риб. і Мос.-Брест., які частиною проходять по теріторії Прибалтійського краю, Литви і Білоруси, а также Полїські, які зовсїм не проходять по великоросійській теріторії) був 4,7%, а в 1901—4 р.р. теж 4,7%. Коли вивіз з українських залїзниць на Півд.-Сх. і Мос.-Київ-Вор. віднесемо до вивозу на теріторію, то дістанемо для 1896—99 р.р. вивіз в 47,8 м. пуд., або 5,4%, а для 1901—4 р.р. — 87,5 м. пуд.-або 6,7%. Долучити ввесь вивіз на Півд.-Сх. і Моск.-К.-Вор. залїзниці ми не маємо підстав, бо значна частина його приходить ся на станції „Київ“ (М.-К.-В. з.) і „Харьків“ (Пів.-Сх.).

За період 1896—99 р.р. на українські залїзниці ввезено було 41,7 м. пуд. з инших залїзниць, за 1901—4 р.р. — 40,8 м. пуд.; сей ввіз ішов майже виключно з М.-К.-В. Пів.-Сх. і др. великор. залїзниць. Коли ми зменьшимо цифру вивозу з 4 укр. залїзниць в Великоросію на цифру ввозу на них, то дістанемо перевагу вивозу для 1896—99 р. р. — 21,1 м. пуд. і для 1901—4 р.р. — 46,5 м. пуд., або відповідно—2,6% і 3,6% всього вивозу—цифри цїлком не значні, майже у три рази меньші вивозу в Польщу (з Польщі Україна хлїба не одержувала).

Вивіз на закордонні залїзниці зріс абсолютно з 1896—99 рр. на 1901—4 рр. з 83,5 м. пуд. на 100,1 м. пуд., а процентово до всього вивозу зменьшив ся з 10,3% до 7,7%, але се вказує лише на зменьшенне вивозу хлїба через західний кордон, — вивіз через Чорном.-Аз. порти зростав.

Коли ми порівняємо таблицю за 9 років (1896—1904 р.) з таблицею за 1905—1906 р., то побачимо різкі зміни, особливо в 1906 р.

В 1905 р. вивіз у Польщу зменьшив ся до 22,1 м. пуд. проти 37,8 м. пуд. 1904 р., в 1906 вивіз підняв ся до 25,3 м. пуд., але всетаки сей вивіз стояв низче рівня вивозу за кожний рік періода 1901—4 р., вивіз же на Миколаїв. залїзницю зріс до 9,75 м. пуд., проти 2,2 м. пуд., 1905 р., вивіз на ненаведені залїзниці зріс до 52,8 м. пуд., — або в 7 1/2 раз, тодї як вивіз на сї залїзниці нїколи не піднїмав ся у попередні роки вище 14,8 м. пуд. В 1906 р. Україна вивезла хлїб (біля 10 м. пуд.) навіть на хлїборобську Рязан. Уральс. залїзницю.

Являєть ся питанне, чим можно пояснити такі зміни. Як бачимо, зміни почали ся відбуватись в 1905 р. і особливо яскраво зазначились у 1906 р. Головними факторами, котрі в данім напрямку вплинули на торговельний обмін України з Польщею і Великоросією були наслїдки бурхливих революційних часів, котрі перенесла Росія—в Польщі значна руїна промисловости під тягарем військового стану і з другого боку у Великоросії — руїна, завдяки аґрарним погромам панських надволжських економій, котрі багато хлїба вивозили на великоросійський ринок.

В 1904 р. Варш.-Від. Лодзінск. і привислянські залїзниці одержали 73,5 м. пуд., хлїбних грузів, в тім числї з поль-

ських залїзниць-12 м. пуд., инших 61,5 м. пуд., (при чім з 4 укр. залїзниць—37,8 м. пуд., або 61,1 %, з М.-К.-В. 7.9 м. пуд.-або 12,9 % і з инших залїзниць 15,3 м. пуд.,-або 26 %); в 1905 р. польські залїзницї одержали всього хлїба 59,3 м. пуд., свого власного 15,3 м. пуд., привозного 44 м. пуд.; в 1906 р. тіж залїзницї одержали всього 53,2 м. пуд., свого власного 20,8 м. пуд., і привозного 32,4 м. пуд., (з України 25,3 м. пуд., або 78,1 % всього ввозу.)

На протязї 1904—6 р. р. перевозки власного хлїба в Польщі зросли на 73 %, коли загальна сума їх зменьшилась на 38 % і привіз не польського хлїба зменьшив ся майже вдвоє-з 61,5 м. пуд., до 32,4 м. пуд.—сї числа ясно говорять про значне зменьшеннє споживання хлїба в Польщі під час 1905-6 р. Цїкаво зазначити, що вивіз у Польщу з Півд.-Сх. залїзницї зменьшив ся з 5225 м. пуд. в 1904 р. до 1231 м. пуд. в 1906 р.—або більш нїж у 4 рази, вивіз з Рязан.-Уральс. зал. за сей час зменьшив ся ще більше—з 5039 т. пуд. до 553 т. пуд.,—або 7 раз.

Се зменьшеннє вивозу з найбільш хлїборобських країн Великоросії, бувших теренами аґрарних погромів, ясує нам причини того надзвичайного зросту вивоза у Великоросію з України, який став ся на протязї одного року.

В 1906 р. найбільш хлїборобські ґубернії Великоросії зазнали великого неурожаю, який укупі з аґрарними погромами, зменьшив вивіз з них хлїба в промислівський район, се зменьшеннє ілюструємо цифрами перевозок по трьом самим хлїборобським залїзницям Великоросії:

	Роки.	Сизр.-Вяз.	Півд-Сх.	Ряз-Ур.	Разом усї з.
Вивезено хлїбних грузів в тис. пуд.	1905	38403	111261	124669	274333
	1906	25797	72166	76387	174350

Як бачимо зменьшеннє вивозу з сих трьох залїзниць на протязї року було 36,5 %. Наслїдком того зменьшення Миколаївс. залїзниця одержала в 1906 р. з Ряз.—Ур. зал. 8,7 м. пуд., замість 15,5 м. пуд. 1905 р., і з Півд.-Сх. і Сизр.-Вяз. 6,2 м. пуд. проти 11,3 м. пуд. 1905 р.; навіть загальна сума хлїбних грузів одержаних Мик. зал. зменьшилась з 60,1 м. пуд. в 1905 р. до 53,7 м. пуд. в 1906 р.

Такі зміни в українськім експорті були часові *) і на далї ми маємо право сподївати ся, що тенденція збільшення вивозу хлїба у Польщу на протязї після революційних років мусить іти в тім же напрямку, а через те різке відхиленнє 1905-6 р. р. в другий бік не перешкоджає нам покладатись на дані про вивіз у попереднї роки.

Торговий обмін картоплею за період 1899—1906 р. р. був такий:

Таблиця перевозок картоплї за 1899—1906 р. р. (в тисяч. пуд.).

Українські залїзницї.	Одерж.	Вивез.	Перевага ввозу — вивозу+
1899	5509	5419	— 90
1900	8135	7985	— 130
1901	9391	7985	—1406
1902	10560	10495	— 65
1903	8039	9774	+1735
1904	10180	9401	— 779
1905	11724	8049	—2675
1906	10720	8790	—1950
1907	11242	8703	—2539

Розглядаючи сю таблицю, ми бачимо, що ввіз картоплї на Україну з кожним роком, за винятком одного, перевисшає вивіз з неї. Все перевисшеннє ввозу над вивозом за сї 9 років було 7,9 м. пуд. Навіть в 1906р., коли Україна вивезла на Мос.-Кур. і Микол. і ненаведені залїзницї 66,6 м. пуд. хлїба—нею було одержано біля 2-х м. пуд. картоплї. Такі факти являють ся сімптомами все більшого переходу української людности на споживаннє картоплї і зменьшеннє споживання хлїба.

*) Для характеристики різкого і часового характеру зміни вивозу хлїба з України у Великоросію наведу слїдучий факт: з станцій Полтавщини—Кочубеївки, Божкова, Полтави, Перещепеної, Санжар, Кобеляк, Галещиної, Потоків, Лохвицї, Гадячу, Юсковцїв, Константиноградy, Сахновщини, Прилук, Д.-Барятино, Пальмира, Яготина, Кононовки, Миргороду, Сагайдака, Рішитиловки було вивезено на Москов.-Ярос., Моск.-Кур. М.-Казан., М.-Нижегор.—Миколаєвську, Рязан.-Ур., Сизр.-Вяз. Самар.-Зл. залїзницї жита, в 1904 р.- нїчого, в 1906 р. 5164 т, пуд.. в 1908—всього одна тисяча пуд., с. т. майже нїчого.

Цїкаво, що в єдинім році (1903), коли була перевага вивозу, Україна вивезла 799 т. пуд. у Польщу і 499 т. пуд. на Владікавказ. залїзницю; в 1905 р. Україна одержала з Моск.-Курс. залїзниці 157 т. пуд. і з Ряз.-Ур. 863 т. пуд.; в 1906 р. одержала з М.-Кур. 217 т. пуд. і з Польщі 405 т. пуд. Як бачимо, замість хлїба, котрий Україна вивозила в Польщу і Великоросію, вона діставала звідти картоплю.

Окрім картоплї, Україна дістає з Великоросії крохмаль і картопляну муку—так в 1904 р. крохмалю і картопляної муки Україна вивезла 262,8 т. пуд., а одержала 411,9 т. пуд. с. т. одержала на 149,1 т. пуд. більш нїж вивезла—з кількости одержаного на Півд.-Сх. залїзницю приходилось 73,5 т. пуд., Мос.-Яр.-Архан. 57,8 т. пуд. Миколаєвську 19,8 т. пуд.—всього на сї три залїзницї 151,1 т. пуд.: кількість майже рівна до переваги ввозу над вивозом.

Причини незначного експорту хлїба з України у Великоросію і значного у Польщу і особливо закордон, треба шукати в пограничнім становищу України—між Україною і промислівськими, потрібуючими хлїб, районами Великоросії лежать хлїборобські великоруські ґубернії, яким довіз хлїба в потрібуючі райони коштує дешевше нїж Українї, опріч того з Великоросією межують не дуже богаті на хлїб українські ґубернії. Але головне, що найвіддаленнїйші пункти України ближче лежать до Чорном.-Азов. портів нїж до промислівського великоруського району; цїни в Черном.-Аз. портах звичайно стоять до того вище від Московських цїн завдяки попиту на український хлїб з боку більш розвинених промислово нїж Великоросія—західно-европейських країн. У близькім будучім не можна сподївати ся зміни що до рівня цїн у Чорном.-Азов. портах у тім напрямі, щоб він став нижчий від московського: се могло б статись лише тодї, коли б Росія перестала вивозити хлїб закордон.

Торговий обмін продуктами скотарства (табл. на стр. 107).

Розглядаючи наведену таблицю, мусимо мати на увазї, що значна частина вивозу з українських залїзниць на Мос.-Київ-Вор. залїз. припадає на станцїю „Київ“; вивіз на Півд.-Сх. припадає на ст. „Харьків“; вивіз СП.-Варшав. залїз. іде головно на дві станцїї—„Вільно“ і „Білосток“.

За період 1899—1901 р.р. для експорту української худоби значіннє польських залїзниць (25,3% всього вивозу)

Вивіз рогатої худоби за 1899—1906 р. р. (в штуках).

	4 укр. заліз.	М.-К.-В.	Півд.-Сх.	Польські.	Лїб.-Ром.	Сп.-Варш.	Полїські.	Мос.-Кур.	Мик.	Инші	Всього.	Одержан. 4 укр. заліз. з инших.
1899	136570	3404	2549	71938	1077	11060	3541	36449	13756	10298	290642	6199
1900	155321	5239	1989	88644	9284	11977	7581	47048	15856	7281	348220	11285
1901	94021	4516	1820	63219	7483	13017	4383	41638	18116	5558	255731	5558
1902	78203	4790	1627	59322	3021	7878	2054	33449	18626	7091	216061	6174
1903	99129	5414	3236	47288	3373	7835	1669	21166	12496	2638	204244	21911
1904	116194	6706	2248	70008	196	6827	6827	21177	14351	3713	246274	14996
1899—1901	386812	13159	6358	223801	17844	36054	15505	125135	47728	23137	884593	23042
1902—1904	293626	16910	7111	176618	6590	22562	12550	75792	35473	13442	666552	43681
1905	109759	5741	2137	76140	2309	13059	1138	34404	2140	—	270695	8554
1906	116787	8300	2074	104470	4619	14163	1041	41902	13754	5931	313041	11049
1907*)	98335	9307	3407	118880	4521	7070	710	39012	14743	7195	303170	16806

*) Р. 1907 вивіз на великорос. залїзниці (Мик., М.-Кур. і инші) був 20.3% всього, а на польські аж 39%. с. т. вивіз в Польщу і абсолютно і відносно зріс проти 1906 р. і то досить значно.

було трошки більше ніж значіннє Мос.-Курс.-Миколаєв. і ненаведених залїзниць (22,2%); в 1902-4 р.р. значіннє польських залїзниць збільшилось (26,5%), великоруських зменьшилось (18,7%). За 1899—1901 р.р. українські залїзниці вивозили в межі своєї теріторії 43,9% всього вивозу, в 1902 4 рр.— 46,6%; привіз на українські залїзниці з инших був за перший період 23042 шт., за другий 43681 шт. с. т. збільшеннє майже в 2 рази; в першім періоді сей ввіз рівняв ся лише 2,6% всього вивозу з українських залїзниць, в другім завдяки абсолютному зменьшенню кількости вивезеної худоби—зріс до 6,4%. В 1902-4 р.р. у Великоросію вивозилось 124.717 шт., а одержувалось звідти майже 43000 шт.

В 1906 р. в Польщу було вивезено 33,3% всього українського вивозу, а в Великоросію 19,9%—або вивіз у Польщу був на 79% більший від вивозу у Великоросію.

Цїкаво одмітити, яке значіннє мав довіз української худоби для ринків і як се значіннє змінилось.

В 1899 роцї польські залїзниці одержали з українських 32,4% всеї кількости одержаної ними худоби, в 1906 р.—49,6%; Миколаєвська залїзниця одержала в 1899 р.—5,3%, в 1906 р.— 4,7%; Мос.-Кур. в 1899 р. 54,3%, в 1906 р.—24,5%. Сї цифри яскраво свідчать, що коли українська худоба все більш здобуває польський ринок—вона губить великоруський.

Худоби на Українї (8 губ.), після даних д. Гехтера, було 18%, людности 21%; не дивлячись на те, що худоби в порівнаннї з людністю меньше пересїчної,—вона вивозить що року чимало худоби по за межі свого краю—очевидно українська людність мусить споживати мяса меньше пересїчного по Росії. Абсолютне зменьшеннє вивозу з України і збільшеннє ввозу свідчить про те, то значіннє України як поставщика худоби зменьшуєть ся.

Вивіз свиней (табл. на стр. 109).

Розглядаючи сю таблицю перевозок свиней треба памятати, що майже ввесь вивіз на Мос.-Кур.-Вор. залїз. іде на станцію „Київ“, Півд.-Сх. на стан. „Харьків“ і на СП.-Варш. на ст. „Вільно“ і „Білосток“. На українські залїзниці р.р. 1899-1901 припадало 32,5% всього вивозу, а 1902-4 30,9%, коли ж до вивозу на українські залїзниці долучити і вивіз на М.-К.-В. і Півд.-Сх., то весь вивіз в 1899—1901 рр. був 40,5%, в 1902-4 40,6%; на польські залїзниці в перший

Таблиця перевозок свиней (в штуках).

	Україне. зал.	М.-К.-В.	Півд.-Сх.	Польські	Лїб.-Ром.	Рига-Орл.	Сп.-Варш.	Мос.-Кур.	Микол.	Инші	Всього	Одерж. укр. заліз. з инших.
1899	77538	15348	3246	136179	7497	688	766	353	123	2431	244169	3512
1900	59303	13934	5840	94191	14823	1443	2072	270	58	350	192284	4086
1901	52628	8507	5273	50901	22109	6502	1499	1799	247	150	149572	2857
1902	57522	8436	3792	63343	30994	12455	3570	3292	48	477	181929	13148
1903	71763	8707	6589	80194	45265	17865	660	1961	156	2038	237198	13793
1904	94606	10651	8249	108136	48684	18860	10508	1477	258	3076	304504	18286
1899—1901	189569	37789	14359	281280	44129	8633	4337	2422	428	2931	586025	10455
1902—1904	223991	27793	18630	251673	124943	49180	14738	6730	462	5591	723631	45227
1905	71956	6322	5155	90480	24327	5582	7781	1006	125	11658	224392	23312
1906	82968	9494	9852	101791	52370	5894	642	1342	105	7010	271468	24647
1906	72126	8384	7847	56339	47623	9131	245	2016	1	2186	205703	21783

період було вивезено 48%, в другий 34,8%, але се зменьшеннє було винагороджено збільшеннєм вивозу на Лїб.-Ром. і Риго-Орл. залїзниці (сей вивіз ішов в Ригу, Лїбаву, а звідти закордон), який зріс з 9,1% до 24%; вивіз же на Миколаєв. і Мос.-Кур. і на ненаведені залїзниці був за перший період 1%, за другий 1,8%—цифри цїлком мізерні. Одиноким внутрішнїм ринком для українського вивозу була Польща, після неї велике значіннє мав закордонний вивіз. Більш детальну таблицю перевозок свиней маємо за 1904 р. (в шт.).

Залїз. які що одержують. / з. які вивозять.	Катер.	Кур.-Х.-С.	Хар. М.	Півд.-Зах.	Україна.	Мос.-Кур.	Микол.	Привісл.-Лодзінс.	Риго-Ор.	Лїб.-Ром.	Всього вивезено залїзницями.
Катерин.	1491	483	—	—	—	—	—	—	—	—	4292
Кур.-Х.-Сев.	203	2489	27	7	—	1388	71	6017	2829	—	12083
Хар.-М.	571	940	19396	3294	—	89	181	8483	14170	—	117313
Пів.-Зах.	—	43	1481	64231	—	—	—	63945	1861	48684	170816
Всього одерж. залїзницями.	5161	5788	34012	67931	112892	—	—	—	—	—	—
З Укр. одерж.	2215	3955	20907	67532	94606	1477	258	108136	18860	48684	304504

4-мя українськими залїзницями було вивезено в 1904 р. 143 т. пуд. свинини, з них 122 т. пуд. в межі самої України і лише 21 т. пуд.—по за її межі (в 1903 р. було вивезено 132 т. пуд., а одержано 137 т. пуд.—с. т. ввезено на 5 т. пуд. більш нїж вивезено). Се вказує, що припущеннє д. Гехтера, що значна частина свиней, убитих на бойнях України, перевозить ся в тушах на ринки в инші райони Росії, не має під собою нїяких підстав.

Птахівництво.

Вивіз живих птахів в 1899 р.

	На 4 укр. залїзн.	Польські.	Лїб. Р.	Закор. зал.	Микол.	Инші.	Всього.
В тис. пуд.	198,4	43,3	235	35	4,5	32	579,8
В ваґонах.	50	46	1	260	—	—	370
Разом пудів (ваґонів 600 п.).	228,4	70,9	235,6	191	4,5	32	801,8
В % до всього вив. . .	28,2%	8,6%	29,4%	23,8%	0,5%	9,5%	

Вивіз живих птахів в 1903 р.

	На 4 ук. з.	Польські.	Лїб.-Р.	Закор. зал.	Мик.	Инші.	Всього.
В тис. пуд.	235,1	51,2	153,7	54,4	13,8	22,8	584,5
В ярусах.	447	538	494	1936	—	—	3813
Всього в тис. пуд. ярус 50 пуд.	257,4	78,1	178,4	156,2	13,8	22,8	774,9
В % до всього вивозу.	33,1%	10,1%	23%	28,6%	1,9%	3,3%	

Різаних птахів Україна майже не вивозить (в 1904 р. вивезено було 30,3 т. пуд., одержано 10 т. пуд.).

З двох наведених таблиць ми бачимо, що на протязї 4 років вивіз закордон і Лїбаву трошки зменьшив ся—з 53,2% в 1899 р. до 51,6% в 1903; польський зріс з 8,6% до 10,1% і вивіз у Великоросію зменьшив ся з 10% до 5,2%; за те в свої ж межі зріс з 28,3% до 33,1%. Зросло значіннє свого власного і польського ринку, майже не змінив ся вивіз закордон і значно зменьшив ся на великоруський ринок

Вивіз коровячого масла.

		1903 р.	1904 р.	1906 р.
4 українські залїзниці (в тис. пуд.)	вивезли	251,1	238,4	252,2
	одержали	367,3	303,6	317,1
	перевага ввозу.	116,2	65,2	64,9

Цїкаво одмітити, що головнїйшими поставщиками масла на Україну були залїзниці Мос.-Яр.-Арх. і Мос.-Кур. В 1904 роцї з Мос.-Яр.-Ар. Україна одержала 53 т. пуд. і з Мос.-Кур. 21,2 т. пуд.

Наведена нижче таблиця малює, як відбував ся розвиток експорту яєць з України.

Роки. \ Залїз.	4 укр. залїз.	Закорд. залїз.	Риго-Ор.	Мик.	Мос.-Кур.	Всього.
1898	922,3	1011,4	538,7	179,1	166,5	3084,5
1899	835,7	1245,5	543	244	126,3	3345,5
1900	619	1159	512	190	113	2846
1901	629	1164	513	219	105	2916
1903	782	1657	835	187	42	3923
1904	672	1700	804	132	5	3755
1905	714	1686	888	391	51	3805
1906	713	1978	930	106	70	4046

Як бачимо, вивіз закордон (на закордонні зал. і через Ригу) має величезне значіннє для України; на нього припадає в 1898 р. 50,3%, в 1900 р.—58,6%, в 1903 р.—63,3%, в 1904—69,3%, в 1905—65,1%, в 1906—71,8%. Вивіз в инші райони Росії був в 1898 р.—19,9%, в 1900—19,5% в 1903—16,7% в 1904—17%, в 1905—15,5% і в 1906 році 8,2%. Сї цифри ясно свідчать, що закордонний експорт яєць зростає, тодї як внутрішнїй тратить своє значіннє.

Для 1905 р. маємо і поґубернські відомости для експорту яєць: 10 укр. ґуб. вивезли всього 3922 т. пуд., з них закордон 3843 т. п. (98%) (Ежегодникъ Харьковскаго земства 1908 с. 9).

(Кінець буде).